

הגרים הרוסיים בגליל בראשית המאה העשרים

יובל דרור*

מבוא: תנועת הגרות ברוסיה

ההתגיירות ברוסיה ובמזרח־אירופה מקורה, על־פי מקורות אחדים, בכוזרים¹; בקרב הגרים היתה מסורת, שהם מצאצאי שבט דן שנדד וחיפש לו נחלה. אם אכן נכונה הגירסה בדבר יהדותם של הכוזרים, ראשיתה בממלכת־כוזר היהודית במאות השמינית והתשיעית, ויש עדות לקיומם של מתגיירי כוזר עד המאה הארבע־עשרה.²

ב'המליץ' משנת 1898 מספר ישראל נחום דארעווסקי, בסידרת כתבות בשם 'לקורות היהודים בקיוב', על ההתגיירות באיזור קיוב במאה האחת־עשרה: הכוהן ניקיטי ניבא נבואה שהתאמתה, ולפיכך נעשה קדוש, עד 'שרבים מעם הארץ ומאציליה וחוריה (הבאיארים) החלו לתת לו כבוד וקדושת איש־האלהים, ויתחילו לשקוד על דלתותיו ולשאלו במועצותיו'.³ ניקיטי החל להפיץ את היהדות, ובעמל רב הצליחו חבריו הכוהנים 'להחזירו למוטב'. הנוצרים באותה תקופה פירשו את התופעה בכך, 'כי רק יד היהודים היתה בזה, כי כאשר התחכמו בכל אופני התחבולות להפיץ דתם בין הרוסים'. וכאן מפרש הכותב את דרכי הפצתה של הדת החדשה, אם על־ידי נבואה, או על־ידי התגנבות למנזרים והשפעה על אנשי־הרוח, או בדרך של התחזות ל'מלאך אלהים'. הדיוק ההיסטורי של הדברים אינו מענייננו כאן, אך בלי ספק לפנינו עדות על תנועת־ההתגיירות במאה האחת־עשרה.

תחילתן של התנועות המוכרות לנו כקשורות ל'סובוטניקים' הנוצרים היתה, על־פי רוב המקורות היהודיים⁴, במחציתה השנייה של המאה החמש־עשרה. המקור הטוב ביותר להכרת השתלשותה של

* המחבר הוא בן הדור החמישי לגרים, נכד־נכדו של אברהם קורקין.
1 ראה, למשל, צ' כשדאי, המתייהדים, חיפה תר"ץ, עמ' קכא.
2 א' דוידזון, "מסכת גרים" — בגלגול הדורות, מחניים, צב (תשכ"ד), עמ' 65–68.
3 י"ג דארעווסקי, 'לקורות היהודים בקיוב', המליץ (1898), גיליונות 25, 28.
4 ראה: כשדאי (לעיל, הערה 1); בצלאל (ססיל) רות, 'גרי צדק', מחניים, כט (תשכ"ז); דוידזון (לעיל, הערה 2), עמ' 67–71; מ' אלטבאואר, הערך 'מולוקונים' באנציקלופדיה העברית, כב, עמ' 430; י' סלוצקי ו' מרטון, הערך 'מתייהדים' באנציקלופדיה העברית, כה, עמ' 734–735; י' סלוצקי ו' מרטון, הערך 'Judaizers' (באנגלית) בתוך: Encyclopedia Judaica, X, Jerusalem 1972, pp. 397–402; ד' וילנאי, הערך 'גרים' באנציקלופדיה אריאל, 1974, עמ' 1436–1441; א' דינארד, דברי הימים לציון ברוסיה משנת תר"ס עד תרמ"ח, קארני, ניר־ג'רסי תרס"ד, עמ' 85–90; הנ"ל, 'כת השוכתים או "שומרי שבת" (סובוטניקי) בלב רוסיה וקרקו', מפלגות בישראל, ניו יארק תרנ"ט, עמ' 26–32; ובמיוחד ראה: איברסקייה אנציקלופדיה (ברוסית, פטרבורג), כך שיש, הערכים 'גרים', 'סובוטניקים', 'רמולוקונים', עמ' 430–431, 577–587; ש' אטינגר, 'ההשפעה היהודית על התסיסה הדתית במזרחה של אירופה בסוף המאה הט"ו', ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 247–288. על גרים אלה ועל גרים בכלל, ראה י' ארנון, אברהם בן אברהם, ביבליוגרפיה מקיפה על גרים וגיור מן המאה הט"ו ועד ימינו, תל־אביב תשכ"ט (הוצאת המחבר).

תנועת ההתגיירות היא ה'איברסקייה אנציקלופדיה', הכתובה רוסיית. על אף החשש מפני 'כתיבה מטעם', ואפילו יהודית היא, עולה תמונה זו בכללותה: ה'כפירה הז'ידובית' התעוררה במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, בעיקר בקרב החברה הרוסית הגבוהה, במרכזים התרבותיים של רוסיה באותם הימים: נובוגוראד, פסקוב, קייב ומוסקוואה. המגע עם הסוחרים מרחבי העולם, בעיקר בערי-הנמל, הפגיש את החברה הגבוהה עם אמונות שונות, שמצאו באותה תקופה קרקע נוחה להיקלט בה בשל המחלות והמגיפות (אבעבועות שחורות, בעיקר). ה'יהודי זכריה' היה הבולט בין יוצרי הכת היהודית של אותו זמן, והכמרים אלפסי ודניס הפיצו את תורתו ברבים.⁵ איוואן האיום רדפם עד חורמה והביא לחיסול הכת.

בראשית המאה השמונה-עשרה שוב החלו להופיע כיתות הקרובות ליהדות; עיקר פריחתן היה בימי יקטארנינה השנייה, שדגלה בסובלנות דתית. גם באותה תקופה חדרה השפעת היהדות לחברה הגבוהה בעיקר. ה'דוחבורובים' יסדו את כת ה'מולוקנים'. דלמיסוב השפיע על סימיון מיטבייב אוקלייב, שנחשב למייסד הכת,⁶ לקבל עליו מצוות היהדות רבות, משום ש'התורה הז'ידובית' עברה אליו מהדורות הקודמים. סוגרוקוב, תלמידו של אוקלייב, הקים את הפלג של ה'מולוקנים' סובוטניקים'. על שורשיה הקדומים יותר של הכת, חבריה, גלגוליהם וסבלם, קיימות סברות שונות, ולא כאן המקום לפרט.

ברבות השנים התפזרו שני הפלגים המולוקנים בכל רחבי רוסיה. נוהגים לחלקם לשלושה פלגים, שנחבשו לאחר הגלגולים והרדיפות במשך השנים: ה'מולוקנים-סובוטניקים', ה'סובוטניקים' והגרים. מכאן אפוא בלבול השמות 'סובוטניקים' ו'מולוקנים', הקיים לגבי הגרים שהגיעו לגליל. הללו השתייכו לגרים, אך כונו בדרך-כלל 'סובוטניקים', ובספרות לעתים גם 'מולוקנים', בעיקר משום ששם רוסי זה מוכר ומקובל, על אף שמייחסים אותו לנוצרים שומרי-שבת ולא לגרים.⁷ בימי ניקולאי הראשון (1825–1855) היו רדיפות שהכריחו רבים מאנשי הכת, על פלגיה, לברוח ממרכז רוסיה, בעיקר לקאווקאז. בימי אלכסנדר השני חלה רגיעה ונפתחה תקופה של סובלנות דתית, אך בימי אלכסנדר השלישי, משנת 1883 ואילך, שוב החלה תקופת רדיפות. לאחר-מכן בוטלו בהדרגה גזרות שונות שנכפו עליהם, עד שבטלו לגמרי ב-1905.

רדיפות אלה כוונו נגד שלושת הפלגים, אך לענייננו חשובים הגרים. רובם היו תחילה 'סובוטניקים' נוצרים, בצורה זו או זו, ולאחר-מכן עברו ליהדות, כתוצאה מתהליך של רדיפות, ויכוחים דתיים, גירושים וכיוצא באלה.⁸ בדרך זו נוצרו במקומות שונים ברחבי רוסיה ריכוזי מתייהדים מרוחקים ומפוזרים. לפי דוידזון היו ריכוזים ב'צפון קווקז ופלכי אסטרקן, סרטוב, טמבוב, אירקוטסק, וורונז', חבל קובן, טיפליס, וכיחוד חבל הדון'.⁹ אישור לכך מצוי גם באיברסקייה אנציקלופדיה. בסיביר, מקום-גלותם הקבוע של המתנגדים למשטר ברוסיה, נתהווה באורח טבעי ריכוז של מתגיירים. אמו של אלכסנדר זייד באה מכפר זימה שבסיביר, ואליעזר שמאלי תיאר את הווי-חיים

5 חיוק לכך מצוי אצל דינאר, 'כת השובתים או "שומרי שבת"' (בהערה הקודמת), הדין בתולדות הכת.

6 ראה איברסקייה אנציקלופדיה (לעיל, הערה 4).

7 יש חלוקות שונות. האיברסקייה אנציקלופדיה מחזקת את גירסתם של סלוצקי ומרטון (לעיל, הערה 4), ומתנגדת לזו של אלטבאוואר (לעיל, הערה 4).

8 תהליך זה עבר גם על משפחת קורקין, וראה להלן.

9 ראה: דוידזון (לעיל, הערה 2), עמ' 68.

שם על-פי רשימותיו של זייד.¹⁰ רבים מן הגולים השאירו את ילדיהם הקטנים שנלקחו לעבודת הצבא, וגלו לסיביר על מנת לקיים את מצוות היהדות כהלכתן, באין מפריע. הם הקפידו במצוות ונהגו לקיים שמחות קהילתיות ממושכות, כגון חתונות, שנמשכו שבעה ימים. גם בעת הקבורה נהוגה היתה אכילה ושתייה. ביותר הקפידו על ברית המילה ונהגו לחוג בעת היות הילד בר-מצווה. הכותבים מציינים כי במרוצת הזמן, משחלה התפתחות באיזור עם בוא הרכבת ומשעברו גרים רבים מחקלאות לעבודה ברכבת, חלה ירידה בהקפדה על הדת. ספרי-הדת שלהם הכילו דפים כפולים, ברוסית ובעברית.¹¹

מובן אפוא מפני-מה מעטים המקורות לתופעת ההתגיירות עד שנת 1905. אלא שגם לאחר שנה זו חסרים מקורות בכל הנוגע להמשכיותן של הכיתות השונות במאה העשרים, והפעם בגלל תנאי המשטר הסובייטי. ידוע שחלק מן הכיתות הנוצריות הקרובות ליהדות נשתמרו ברחבי העולם; ה'אדוואנטיסטים', למשל, הם נוצרים שומרי-שבת הקיימים בריכוזים שונים באירופה (כולל המערבית) ובארצות-הברית.

במאמר זה נעסוק בגרים ממש, שמוצאם מכיתות נוצריות ואשר אימצו לעצמם עיקרים ביהדות וסופם שהתגיירו. רוב ה'סופוטניקים' דומיהם נשארו נוצרים; אנו נתרכז במיעוט שהתגיייר, ובתוכו — גרי הגליל.

ההתגיירות בפלך אסטראכאן

תנועת ההתגיירות היתה המשכן הטבעי של הכיתות הנוצריות 'שומרות השבת' לסוגיהן. המקורות השונים מעידים על מעבר מ'סופוטניקיות' ליהדות מלאה. אם הנצרות הולכת בעקבות היהדות — מדוע לא נקיים את המקור עצמו, את מצוות תורת משה? כך שאלו עצמם רבים, שהתגיירו לבסוף. אברהם קוסטיצקי מצטט לעניין זה את אברהם קורקין, ראשון הגרים במשפחה:

למה לנו להאמין בדת שווא ותפל, אם-קדושה ובנה הנולד לה מרוח הקודש, אשר זה נגד מציאות הטבע? ... פתאום נברא בן-אלוקים עם תורה חדשה שהיא מלאת סתירות. הוא בעצמו אמר בראשית דברו כי לא בא לגרוע מתורת משה אפילו כקוצו של יוד, ולבסוף באו הקדושים שלו וטישטשו כמעט כל תורת-משה, ביטלו מילה וחיללו שבת ועוד, כמעט כל מצוות תורת משה מחקו, רק עשרת הדיברות השאירו בתומם; ואתמה מאוד מדוע לא מחקו 'לא תנאף ולא תגנוב', הלא זה כל מעשיהם יום-יום!

שכלי הפשוט אומר כי אמונת הנצרות צצה וצמחה על ידי איזה מחלוקת שהיתה אז בין גדולי העם הישראלי בשביל השלטון, או איזו אי-הבנה בהנהגת הממשלה הישראלית עם עריצות רומי, ונתפלגו לשתי מפלגות. והוא, ישוע, היה בוודאי יהודי מלומד ובעל מרץ, ונעשה למנהיג

10 ראה א' שמאלי, שומר בישראל — אגדת אלכסנדר זייד, רמת-גן 1970, עמ' 12-18. בגלל הריחוק והפיזור לא היתה אחידות במנהגים ובמסורות של הגרים, שהבולטים מביניהם היו: זהירות מנישואי-תערובת, אך הקלה ביחס ל'שומרי-שבת' נוצרים, ורצון עז להתחתן ביהודים; השאת הילדים בגיל צעיר, גידול זקן, הקפדה בדיני טומאה וטהרה; אכילת בשר רק משחיטה עצמית; אין ריפוי בשבת; שליחת הילדים לשיבות. לכל אלה נמצא מקבילות גם אצל גרי הגליל.

11 'הדפים הכפולים' היו תופעה ידועה בגליל.

של אחת מהמפלגות, וכשנכשל באיזו עבירה נגד השלטון ששלט בעת ההיא בארץ, או המפלגה הנגדית הלשינה עליו, ודנו אותו למיתה, ותלוהו, נעשה לקדוש; והאפוסטולים [השליחים] שגם הם היו יהודים הקדישוהו והעריצוהו, וסיפרו עליו נסים ונפלאות שלא היו ולא נבראו; ואחריהם האפיפיורים מרומא, וכך נתפתחה אמונה אלילית אווילית! כך התווכחנו כל שלושת ימי החג בינינו לבין עצמנו: כלומר משפחתי ועוד איזה משפחות הקרובים לנו וסתם שכנים וכך עשינו אגודה של דת ישראל. [ההדגשות שלי — י"ד].¹²

לדברי יוסף קלויזנר 'הגרים אלה הם אנשים רוסיים, שקיבלו עליהם דת יהודית, מתחילה רק למחצה, לשליש ולרביע — ואחר-כך אף בשלמות'.¹³ מדבריו של אברהם קורקין ניתן להסיק על שתי תופעות: על דרך התפשטותה של תנועת ההתגיירות, ועל הוויכוחים הדתיים שבהם היתה קשורה.

אברהם קורקין היה מחוללה של תנועת ההתגיירות בפלך אסטראכאן. מכפרו, סלודניקי החל נודד ומטיף להתגיירות. השפעתו נבעה, בין השאר, מן העובדה שהיה הוגה-דעות וידע קרוא וכתוב — תופעה לא-שכיחה בקרב הכפריים. דרך ההטפה אצל המשפחות הקרובות והשכנות, ואחר-כך במעגלים רחבים יותר, ידועה לנו לא רק מעדותו האישית של אברהם קורקין, אלא גם מאנשים מרכזיים, אנשי דת ורוח, כמרים וכד' כ'רוח החיה' בתנועות ההתגיירות השונות, על התקופות השונות, ברוסיה. אברהם קורקין היה גם הוא איש-דת¹⁴ ואיש-רוח.¹⁵ רבקה יפה, אשתו של ד"ר הלל יפה, מוסיפה עדות בעל-פה על הגיורת, ששמרה עליה בלילות לאחר לידתה הראשונה, אשה רוסייה שהטיפה ליהדות בכפרה והוגלתה לסיביר יחד עם כל בני הכפר שהתגיירו בעקבותיה.¹⁶ הוויכוחים הדתיים היו קשורים בתהליך המעבר ליהדות. מספר אברהם קורקין:

ביום השלישי של החג בא אלינו איזה מיסינער, והתאספנו אצל הכומר והתווכחנו עמו כל הלילה בלי שום תוצאות: הוא לא ניצח אותנו ואנחנו לא ניצחנו אותו.¹⁷

12 ראה: אברהם קוסטיצקי, זכרונות על יבנאל (בכתב-יד), עמ' תח; הזכרונות שמורים אצל נכדו, יונתן קוסטיצקי, ביבנאל, ושימשו את עבר-הדני בכתיבת ספרו 50 שנות הגליל התחתון. בכתב-היד מצוי חומר מפורט יותר מזה שהובא בספר (ראה עמ' תה, תז-תיא, מו-מו, רצו). בהבאת הדברים חוקנו רק טעויות סגנון וכתוב בעברית שבמקור. בעניין 'המקור עצמו' סיפר בן-ציון מיכאלי בעדות בע"פ מה שסיפר לו המשורר דוד שמעוני ז"ל: 'פעם הלכתי ברגל בדרכי הגליל. במעלה ההר הדביק אותי איש אחד, נושא מקל ותרמיל על שכמו, וביקש רשות להתלות אלי. תוך כדי שיחה נתברר כי האיש הוא גר-צדק מרוסיה. שאלתי: איך זה שאדם כמך עוזב את הדת הפראבוסלבית הקדושה ואת רוסייה הגדולה והולך להיספח על דת ישראל כשהוא בא לכאן, לארץ שוממה? ענה האיש: אישי הצעיר, אמשיל לך משל למה הדבר דומה. כשאתה הולך בשדה ורוצה להרוות צמאונך מן הנהר הזורם, לא תשתה מן הגדה האחת כי המים עכורים בה, ולא תשתה גם מן השנייה כי גם שם עכורים המים. אם באמת צמאת למים, חזקה עליך שתיכנס אל אמצע הנהר, שם תשתה מים חיים, מים טהורים. כך, אישי, גם הגיור שלי: המוסלמים — יום מנוחתם הוא יום שישו בשבוע; הנוצרים — ביום ראשון בשבוע; ואילו היהודים — באמצע, ביום השבת. ביום זה החיים טהורים הם, משום שהם באמצע כמו אותם המים באמצע הנהר ...'

13 "קלויזנר, עולם מתהווה — רשמי מסע בא", אודסה תרע"ה, עמ' 147 (להלן: קלויזנר, עולם מתהווה).

14 יש אומרים שהיה כומר ויש אומרים שהיה דיאקון, דרג נמוך יותר בהירארכיה הכנסייתית, ויש אומרים שהיה בתפקיד כנסייתי בכיר, וראה להלן.

15 כעדותו בע"פ של צבי לבנה, שהיה פועל אצל אליהו (אליק) קורקין בנו של אברהם, שהתגורר עם אביו 'דידווקה'.

16 רבקה יפה, 'הגרים', מתוך ארכיונו האישי של ד"ר הלל יפה, ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים, תיק A31/37.

17 ראה: קוסטיצקי (לעיל), הערה 12), עמ' חט.

לאחר שניסיון־שכנוע זה לא הצליח, פנו אנשי הכפר והחזירו את תמונות הקדושים לכומר, כסמל לעזיבת הנצרות. גם אפרים אבידן (גרודניאנסקי) מספר, מפי אביו ראובן, על ויכוחים בין הכמרים, נציגי הכנסייה, שנשלחו להחזיר את המתייחדים לדת הנוצרית ולהתגרות ביהודי הסביבה שגרמו לכך.¹⁸

ד"ר ברנשטיין־כהן מסכם את מניעי הפונים להתגיירות, על אף שגם הוא מספר שהתקשה להסביר את התופעה המשונה. זו נבעה, לדעתו, מ'פסיכולוגיה משונה של מחאה דתית ואנטי־ממלכתית', משום שהחיים ברוסיה לא ישרו ביניהם, בתנאים האכזריים של משטר הצאר ש'רדף ודיכא כל מחשבה חופשית' ו'מתוך רגשי מחאה עברו ל"כת המתייחדים" ואחר־כך לגרות גמורה [...] הגרים האלה היו אידיאליסטים גדולים עד אין שיעור'.¹⁹

היסוד האידיאולוגי שבהתגיירות בא לידי ביטוי גם בעובדה שהגרים באו ממעמדות שונים. לא הניעו אותם לכך שום מניעים חומריים או אנוכיים מכל סוג שהוא, שכן בני כל המעמדות שהתגיירו נרדפו, נדדו ממקום למקום וחייהם הורעו בעקבות צעדם זה. היו ביניהם, מצד אחד, כפריים פשוטים (הנלווים לקורקין בנדודיו ועלייתו; הכפריים שגלו לסיביר) ומצד אחר בעלי אמצעים ומכובדים כדוברובין, שהיה בעל אחוזה גדולה בערבות הוולגה, ואיוואן פיליפוב איליאצ'יב, מגרי חבל הוולגה, שעליו מספר ד"ר ברנשטיין־כהן שהיה 'בעל בוסתן גדול על־יד ניקולייב'.²⁰

בהקשר מעמדי זה מתעורר עניין חשוב ושנוי במחלוקת, והוא מוצאו של אברהם קורקין עצמו. אהרון אבן־חן מציין, ש'האיש היה בן למשפחת בעלי אחוזות עשירה בחבל אסטרך ברוסיה. בילדותו מתה עליו אמו, והאב הכניס את הנער למנזר, להכשירו לכמורה. לימים נעשה קורקין ראש המנזר'.²¹ חיזוק לסברה זו מצאנו ב'מילון הביבליוגרפי הרוסי',²² המכיל ערכים רבים תחת השם 'קורקין', כולם אצילים, שרים, אנשי־דת, קצינים וכד' במשך מאות שנים אחדות. נכדיו גנ' הם שמעו סיפורים מפי אברהם ומפי בניו (יצחק ומשה קורקין וחנה יצחקי, למשל) על מוצאו האצילי של הגר הזקן.²³ אחת הסברות היא, שאביו של אברהם נזכר ב'מלחמה ושלום' של טולסטוי (בשם

18 מנחם בן־אריה (מתעד), שיחה עם אפרים אבידן (גרודניאנסקי) ב"ר ראובן גרוד ממטולה. מתוך ארכיונו האישי של מנחם בן־אריה, ראש פינה — קורות המשפחה שהתחתנה במשפחת דוברובין (שתיהן משפחות גרים, שהתחתנו זו בזו עוד ברוסיה).

19 ספר ברנשטיין־כהן, דברי הערכה, זכרונות, אגרות, תל־אביב תש"ו, עמ' 161 (להלן: ספר ברנשטיין־כהן).
20 שם, עמ' 152.

21 א' אבן־חן, ספר העתונאים, תל־אביב תשל"א, עמ' 161.

22 הערך 'קורקין' במילון הביבליוגרפי הרוסי (ברוסית), בכרך שבין הערכים, ק.ג. ק. יו., עמ' 558–583, פטרבורג 1903. וכן נמצא חיזוק נוסף למוצא האצילי בספרו של אלכסנדר הרדן (1812–1870), זכרונותיו של מהפכן רוסי, א, תל־אביב תש"ו, המספר על פקיד בכיר באחד הפלכים ברוסיה בשנות השלושים (ימי הצאר ניקולאי הראשון), שהיה אציל רוסי בשם קוראקין. גם " חיסין, בספרו היהודים ברוסיה, ולנה תרע"א (1910), מזכיר את הגנרל פרוקורור קוראקין, שעמו בא בקשרים הצאר פאול הראשון (מלך בשנים 1796–1801).

23 הדברים נאמרו לכותב שורות אלה בשיחות עם גבריאל רונבלט, שמואל יצחקי ושושנה פייגין. גבריאל רונבלט מקרית־חיים הוא דור רביעי לאברהם קורקין, בנה של חיה בת יצחק קורקין, נצר לשתי משפחות הגרים קורקין ואיסקוביץ (יצחקי); שמואל יצחקי, מיבנאל, דור שלישי לאברהם קורקין, בן לחנה ובנימין יצחקי, נצר לשתי משפחות הגרים; שושנה פייגין, מקרית חיים, היא דור שלישי לאברהם קורקין, בת משה קורקין. גם לגינייה של חנה יצחקי זכור, שהיתה מדברת על 'הדם הכחול' של המשפחה.

מכון ביוכימיה יפוניה

אנאטול קוראגין או הנסיך קאראקין²⁴) כמי שהוכנס למנזר עם מות אמו. לפי סברה זו בא שם המשפחה מ'קורה', חרב ברוסית, שכן סמל המשפחה היה חרבות מצטלבות. קורקין היה כומר אחראי על הכנסייה בחבל אסטראכאן, ובתפקיד זה החל בהטפותיו להתגיירות. בהיותו 'קניאז' (נסיך; תואר העובר בירושה) נשפט לפני הצאר ונצטווה להפסיק את הטפותיו. משלא הסכים גלה ממקומו, נדד והמשיך להיות נרדף על הטפותיו. כנגד זה מציגים אותו לבנה וקוסטיצקי כ'דיאקון', היינו תפקיד שהוא נמוך מזה של כומר, בכפרו סולודניקי.²⁵ מכל מקום, מיעוט המקורות הכתובים, בעיקר בכל הנוגע לתקופה הרוסית, לא מאפשר לאשר גירסה כלשהי בנידון.

תהליך ההתגיירות

רוב גרי הגליל באו מפלך אסטראכאן ומקאווקאז. דוד בן-גוריון, בזכרונותיו על סג'רה, מספר על 'גרים מגדות הים הכספי';²⁶ קלוורסקי מספר בזכרונותיו על ניסיונו להביא קבוצת גרים מהכפר 'פונומריבו' שבקאווקאז.²⁷ אפרים דינארד מייחד פרק שלם בספרו 'לגרים בקרקז' ול"כת השובתים" או "שומרי שבת" (סופוטניקי) בלב רוסיה וקרקז' ומציין את הכפרים פרישבי וביקוב שבאסטראכאן;²⁸ גרייבסקי מציין גרים משני האזורים.²⁹ במקורות נוספים מצויות עדויות גרים באזורים אחרים.

פלך אסטראכאן היה, כנראה, ריכוזם העיקרי של ה'סופוטניקים' המתייהדים. ב'השקפה' משנת תרס"ד מסופר על 'רוסים מתייהדים':

העיתון הרוסי של הסינוד הקדוש, 'מיסינרנייה אובשרנייה', מספר כי בפלך אסטראכאן רבים מתייהדים, ומתאמצים להידמות בכל ליהודים, עוזבים גם את הלשון הרוסית וקוראינו את עצמם גולי מצרים, ואת רוסיה קוראים אשור [סירוס השם רושא] ומייחלים לביאת הנואל שישב את היהודים לקדמותם.³⁰

מפלך אסטראכאן באו משפחות קורקין ודוברובין-גרודניאנסקי. בגלל מיעוט המקורות יש אי-בהירות באשר לתחילת תהליך ההתגיירות שם. כך, למשל, אין חיזוק לגירסה שמביא 'ההשקפה' במקורות נוספים. כמו כן יש גירסאות רבות וסותרות באשר לדוברובין: רובן גורסות שגיירו הרב

24 טולסטוי נהג לשנות רק במעט את שמות גיבוריו משמותיהם במציאות. לא מצאנו הוכחה ברורה במלחמה ושלוש לקשר המשפחתי המתואר, לבד משני השמות, שהם קרובים מאוד ל'קורקין' (קוראגין והאציל קאראקין).

25 ראה: צ' לבנה-ליברמן, 'דידושקה — גר הצדק אברהם בן אברהם קוריאקין מסג'רה — לדמותה של אישיות בעלת שאר רוח', ידע עם, ט, מס' 27 (תשרי תשכ"ד); וראה לעיל, הערה 15; קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תח-טט.

26 ד' בן-גוריון, 'עבודה ושמירה בגליל', ספר הגליל, בעריכת אפרים ומנחם תלמי, חל-אביב תשט"ו, עמ' 39. בן-גוריון מזכיר את הגרים כבולטים בציבור הפועלים בסג'רה.

27 חיים מרגלית קלוורסקי, 'זכרונות' מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A.113/1.

28 דינארד (לעיל, הערה 4).

29 פנחס בן צבי גרייבסקי, זכרון לחובבים, ט, עמ' 52, מזכיר את יצחק בן מרדכי בן אברהם מקאווקאז, אשר התגייר בכ"ז בשבט, תרמ"ב (1882); הג"ל, 'גרי הצדק בירושלים ובא"י שנתייהדו בבית החולים הצבורי, החרדי, הגדול והכללי של "בקרור חולים הוספיטל"', מגזין ירושלים. גרייבסקי מציין את הגרים משנת תרצ"ב, וכיניהם 'משפחות סבוטניקים מקאווקאז ומאסטראכאן, שם, עמ' יד-טז. מכאן שגם כעבור 50 שנה עוד היתה קיימת תנועה של גרים, מה שמעיד על חוזקה של זו בקאווקאז.

30 'חדשות', 'רוסים מתייהדים', ההשקפה, שנה ה (תרס"ד), גיליון כח.

היהודי בצאריצין (סטאלינגראד-וולגהגראד של היום) הסמוכה לעיריה פרישים/ן שבה גר;³¹ לעומתם טוען ד"ר ברנשטיין-כהן, שהיה ידידו הקרוב, כי התגייר בסאלוניקי בדרכו לארץ.³² גם לגבי אפרים גרודניאנסקי, חתנו של דוברובין, יש מקורות המציינים שהתגייר עוד בדרום אוראל שממנה בא,³³ ויש הטוענים שעשה זאת בצאריצין, כאשר נשא לאשה את תמר, בתו של דוברובין.³⁴ גם על מקום הולדתו של יבדוקימוב (משה) חלוקות הדעות. בארכיון בית טרומפלדור שבתל-יוסף מצאנו ב'צורר מכתבים' של הקבוץ המאוחד דאו את גירסתו של שמואל יורעאלי בעניין: מוצא המשפחה — כפר רסקובו שבפלך טמבוב, ולאחר ההתגיירות הוגלתה כל משפחתו, 'לעבר הקווקז, לפלך אריבן', שם נולד בכפר קונסטאנטינובקה.³⁴ ולעומתו מציין 'מחיינו', יומן משק תל-יוסף, שהוא בא מבאטום שברוסיה.³⁴

גם כאשר למשפחת קורקין יש גירסאות שונות. קורקין הזקן מצוטט בדרכים שונות רק במקצת בכל הקשור להחלטתו הסופית לעבור ליהדות. צבי לבנה מספר על התלבטות שסופה היה בהסרת האקונוין שבכנסייה.³⁵ קוסטיצקי מוסיף לכך גוון דתי יותר ומספר מפיו:

הלכתי לצלצל, עליתי על המדרגות ופתאום חשכו עיני ולא ידעתי לכוון את דרכי. עליתי וירדתי כמה פעמים והדרך לא מצאתי. עייפתי וישבתי על המדרגה והתחלתי לאמר בפרק צא של תהילים. אמרתי שלוש פעמים בזה אחר זה ואורו עיני. חפצתי לעלות ולצלצל — ועוד פעם חשכו עיני ולא יכולתי לעלות. שלח הכומר לראות, מדוע אני לא מצלצל [...] חולה אני, לא אוכל, עניתי והלכתי הביתה וסיפרתי לבני ביתי כל מה שקרה לי ואמרתי להם: [...] זה לא מקרה סתם, זה אצבע אלוקים הראו לי מן השמים, כי צריך אני לעזוב אמונה בנצרות כי אין בה ממש וצריך לחזור לאמונה הישראלית [...].³⁶

לעומת זאת מפורטת יותר עזיבת המקום אצל צבי לבנה,³⁷ המספר על חקירות ועיוניים אצל שר-המחוז, החרמת הרכוש והרחקת קורקין ותומכיו על-ידי גירוש מהכפר. בשלבים אלה ובהמשכם עמדו המתגיירים בוויכוחים דתיים עם הכנסייה, שאותם הזכרנו לעיל.³⁷ גם על משה יבדוקימוב מסופר בהקשר זה של נדודים ורדיפות:³⁷

31 בעיקר א' אבן-חן, 'גרים מתנחלים בגליל', ספר השנה של העתונאים, תל-אביב תשל"א, עמ' 153-163, על משפחת דוברובין, גרודניאנסקי וקורקין; הנ"ל, 'החווה בעמק המוות', יונים על הגג, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 169-177 — קורותיה של משפחת דוברובין; וראה גם שיחתו של בן-אריה עם אפרים אביבן (לעיל, הערה 18). אשר למקום הולדתו מצויים שיבושים שונים בשם זה: פרישים, פרישוב, פרושים ועוד. אף ייתכן שהשיבושים נובעים מכך, שיואב דוברובין נשא לאשה בת ממשפחת הגרים ג ר י ש ין ; משמחה נשא את אחותה רחל. גם בכך יש עדות להתפשטות ההתגיירות.

32 ראה: ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 159.

33 ראה: אבן-חן, גרים מתנחלים בגליל (לעיל, הערה 31), עמ' 158.

34 ראה: בן-אריה (לעיל, הערה 18). ייתכן שהמקור לחילוקי-הדעות בכך, שנעשה מוהל בהכשרת הרב בצאריצין, וראה אבן-חן, גרים מתנחלים בגליל, שם.

34 א צורר מכתבים, עלון הקבוץ המאוחד, עין חרוד, כ"ז באלול תש"א (19 בספטמבר 1941).

34 ב מחיינו, יומן תל-יוסף, 3.8.1941.

35 ראה: לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).

36 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תז.

37 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).

37 א בעניין זה מספר דוברובין על התקפת גדוד קואקים על יישובו ומתייהדיו, בפיקוד שר-הפלך; יעקב הרוון, ארץ ירדן חרמונים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 63-71.

37 ב לעיל, הערה 34.

בעד חטא ההתגיירות שילמו ביוקר [...] סבו [...] נאסר ועשה כשנתיים בכלא, וגם בשאר בני תנועת המתייהדים עשו שפטים. למעלה מאלף משפחות נושלו מבתיהן, גורשו והוגלו לפלך אמור, לעבר הקווקז, לפלך אריבן [...] גם במקום מגורם החדש לא הונח להם. רוב תושבי הכפר [באריבן — י"ד] היו בני כת המולוקנים, שגם הם לא השתייכו לעדה הפרבוסלבית, אך חיצו השנאה והרדיפות מצד שלטונות הכנסיה הפרבוסלבית והמיסיונרים שלה הופנו בעקר למשפחות המתייהדים [...] היו נסיונות לנצר את בניהם הרבים בכוח הזרוע. הכריחו אותם להוביל אבנים לבית היראה הפרבוסלבי בכפר ושיסו בהם באספות העדה הכפרית. כל איבת הגויים ליהודים ניחתה על ראש המתגיירים, שכוננו בשם ז'ידים [...]

אשר לעצם ההתגיירות של משפחת קורקין יש סתירות בין המקורות השונים, אך ייתכן מאוד שמקורות אלה אינם סותרים אלא משלימים זה את זה. עבר-הדני, בשניים מכתוביו,³⁸ וכן בן-ציון מיכאלי³⁹ מצטטים את קוסטיצקי, שהוא אף מקור בפני עצמו, המביא את דבריו של אברהם קורקין: קורקין ונאמניו, אנשי הכפר שהחליטו ללכת אתו להתגייר ולעלות לארץ-ישראל (37 משפחות, 163 נפש), הגיעו לכפר אחר בסביבה בו ישבו 'שומרי-שבת נוצריים' וגרי-צדק. בעיר הסמוכה היתה קהילה יהודית, ואל הרב בה, ר' ישראל פיבוואר, פנה אברהם כדי שיגייירם. תחילה סירב, אך אחר-כך החל להכשירם לכך על-ידי שיעורי-דת, יעוד בית-כנסת עבורם, מקווה, שוחט וכו'. בינתיים עלה לשלטון הצאר אלכסנדר השלישי, שלא היה סובלן בענייני דת כאלכסנדר השני קודמו ורדף שומרי-שבת וגרים. אין קוסטיצקי מפרט אם נשלם תהליך הגיור, אלא מספר מיד על הליכתם של קורקין ואנשיו לוויילנה, ירושלים דליטא, שבה שהו שנה וחצי כשמקיימים בהם את מצוות 'אהבת את הגר'. בן-ציון מיכאלי מוסיף ומעיד בעל-פה מסיפוריהם על התגיירותם: הם התגיירו כמבוגרים, תוך כבילה בחבלים (שהרי באותם הימים לא היו הרדמות למיניהן). רק אברהם הגר לא רצה שיכבלוהו, שכן לא רצה שתתפרש הכבילה כגיור בניגוד לרצונו, ועמד בעניינים בגבורה ללא כבילה. צבי לבנה מדגיש את נדודיהם בין ערים וכפרים.⁴⁰ בפטרבורג הבירה ידעו על קיומה של תופעה זו ודאגו להצר את צעדי הגרים באמצעות השלטונות המקומיים. הליכתה ברגל של 'עדה' כזאת, על כל אנשיה ורכושה, היתה תופעה חריגה שאי אפשר להסתירה, ומובן שהערימו בדרכם קשיים. לא רק הגרים לא רצו לקבלם; גם היהודים, שחששו מרדיפות השלטונות, היססו מלקבלם. על כן, משהגיעו לקובנה שבליטא, ל'תחום המושב' של היהודים, שם היתה הסובלנות הדתית רבה יותר, הצליחו להתגייר בעזרת ר' יצחק אלחנן (ספקטור) מקובנה — רב וגדול בתורה. אהרון אבן-חן מאחד את שתי הגירסאות וטוען, שבעיר הסמוכה כבר התחילו תהליכי הגיור, אך הם הושלמו בקובנה והאב והבנים החלו ללמוד בישיבה.⁴¹ משום היעדר המקורות ואי היכולת לעיין בספרי הקהילה של אותם הימים, אין ביכולתנו לדעת אל-ינכון כיצד התרחש התהליך. בסיפורים

38 א' עבר-הדני (פלדמן), 'ההתיישבות בגליל התחתון — תמישים שנות קורותיה' (להלן: עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון); הנ"ל, 'הישוב כותב היסטוריה', כחצי עבר-הדני, ז' תל-אביב 1968, עמ' 185-187.

39 ב"צ מיכאלי, סג'רה — תולדותיה ואישיה — 75 ליסודה, תל-אביב תשל"ג.

40 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).

41 אבן-חן, גרים מתנחלים בגליל (לעיל, הערה 31). בכתביו של ספקטור וכמה שנכתב עליו לא מצאנו אישור לגיורו, אך ייתכן שזה נובע מן האיטור על ההתגיירות.

הלל יפה

שהועברו לנכדיו ולניניו של אברהם, מבניו וממנו עצמו,⁴² הודגשו הנדודים, הלימודים בישיבה והגיור בקובנה אצל ר' אלחנן ספקטור. קירבתן של הערים וילנה וקובנה (שתיהן בליטא) עשויה להצביע על פתרון הסתירה, כלומר שהיתה שהייה בשתייהן, או שמא נשתבשו גירסאות במשך הדורות בשל הקירבה הגיאוגרפית.

מכל מקום סביר להניח, על-פי שילוב המקורות השונים, שקורקין ועדת נאמניו אכן החלו בתהליכי גיור בעיר הסמוכה, נדדו בערים ובכפרים, הגיעו לבסוף לליטא, לקובנה או לוילנה (או לשתייהן), ושם סיימו את תהליך גיורם ולמדו בישיבה.

שני בנים של אברהם לא הסכימו להתגייר, היגרו לארצות-הברית ונשארו נוצרים. אביהם החרימם בשל כך, וסירב לימים לקבל מהם עזרה כספית כלשהי על אף קשייו הכלכליים בשלבי היקלטותו בארץ. בן נוסף, יעקב, עזב גם הוא את המשפחה בנדחיה, התגייר והיגר לאנגליה. שם הסב שם משפחתו ל'פרידמן', נפטר והובא לקבורה בלונדון כאיש קהילתה היהודית.⁴³

העלייה לארץ-ישראל בעזרת חובבי-ציון

ר' אברהם קורקין הגיע לאודסה ב-1897–1898 בראש משפחתו וחסידיו. שם פנה לעזרת חובבי-ציון, שאחד מראשיהם במקום באותה עת היה מאיר דיזנגוף, שישב בעיר בשנים 1897–1905.⁴⁴ דיזנגוף, וכן ד"ר הלל יפה, שהיה מגיע לאודסה מפעם לפעם, סייעו להם בעלייתם ארצה, וייתכן שכבר באודסה הפנו אותם לחדרה.⁴⁵

רוב המקורות, המעטים יחסית, לפרשה זו באודסה, שבכתובים ושבעל-פה, מציינים את חובבי-ציון באודסה, ודיזנגוף בראשם, שטיפלו בעלייתן של משפחות הגרים מרוסיה ארצה, ובכללן משפחת קורקין.⁴⁶ עם זאת מזכרת גם יק"א. מי טיפל במה? כדי לפתור סוגיה זו נזקקנו למקורות אחדים, ובהסתמכנו על העובדה שמיד עם עלייתם ארצה נשלחו רבים מן הגרים לחדרה נראה לנו, שהדברים אמנם אירעו כפי שמציין עבר-הדני:

הועד הפועל ביפו של חו"צ, בשיתוף עם נציגיה של יק"א, שלח ב-1895 מהעולים הגרים לעבוד בחדרה. הגרים הוסיפו לעלות מרוסיה במשפחות ובחבורות, בתמיכתם הנלהבת של טובי חובבי ציון — מאיר דיזנגוף, ד"ר הלל יפה ולאחר מכן קלווריסקי.⁴⁷ [ההדגשות שלי — י"ד].

42 גבריאל רונבלט, שמואל יצחקי ושושנה פייגין (לעיל, הערה 23).

43 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תי.

44 חנה יצחקי מספרת, שהוא פנה גם לעצתו הרחומית של ספקטור, וזה אמר שיש לעלות, שכן יהודים, ובפרט גרים, יהיו נתונים תמיד לרדיפות. וראה דוד שלי, 'על חנה יצחקי (קורקין)', גרים עולים מן הוולגה', בתוך: הגדת העליות, 'דבר' (תשכ"ב), מוסף-פסח על 'יציאת מצרים שלי' — על קורות הגרים, ובעיקר משפחת קורקין בחו"ל ובארץ, מפיה של חנה יצחקי (קורקין).

45 ד"ר יפה היה גם ראש ועד חובבי-ציון ביפו, כפי שיובהר בהמשך, ובמסגרת תפקידו הגיע לאודסה בענייני חובבי-ציון והיה מעורב בדבר. על נסיעותיו לאודסה ראה: 'קולת, אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 144–165; על יחסן החם של ד"ר הלל יפה לגרים (אך לא על סיועו להם) ראה ה' יפה, דור מפעילים — זכרונות, מכתבים ויומן, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 372–375.

46 בעניין זה בולט מיעוט המקורות המצטטים ברובם את קוסטיצקי ולבנה, בפרט משום שדוברובין, שעליו מצוי חומר רב יחסית, מהווה חריג בעלייתו, לפי שעלה ככעל אמצעים ובכוחות עצמו.

47 ראה: עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 23.

מאיר דיזנגוף

רבקה יפה, בסיפורה על הגירות בחדרה, מציינת שזו עלתה בעזרת חובבי־ציון והופנתה לחדרה. על אף הימצאותה של ספרות ענפה בנושא חובבי־ציון, לא מצאנו את ה'פרשה' מוזכרת אצל דינבורג, יבנאלי או ישראל קלוזנר — מחשובי כותבי ההיסטוריה של חובבי־ציון. גם דיזנגוף והד"ר הלל יפה אינם מזכירים זאת בזכרונותיהם.⁴⁸ היחיד שמפרט את הנעשה אצל חובבי־ציון באודסה ומחזק בכך את העדות על עזרתם לגרים, הוא אפרים דינארד. אלא שדבריו חשודים בסובייקטיביות ובאי־דיוק, כפי שמתברר מתוך דבריו:⁴⁹ הוא מספר על מריכתו עם חובבי־ציון באודסה, ובפרט עם משה לייב ליליינבלום בקשר לגרים קאוקאזים ששלחם לעלות, ולא נסתייע הדבר בידו, וצריך היה לפנות לצדוק כהן בפאריז (המדובר בעיקר במשפחת אהרון בן שמואל נאסיראוו). יש להסתפק אפוא רק בעובדה הנלמדת כאן, שכנראה כבר חובבי־ציון באודסה ולא רק בארץ התייחסו בחשדנות לגרים ולמניעי עלייתם, על אף העובדה שסייעו בידיהם. חיזוק נוסף ליחס הדו־צדדי כלפיהם כקו בולט מכאן ואילך מצוי בדבריו בעל־פה של צבי לבנה, המספר שבאודסה השתהו הגרים לצורך עלייתם, ובשל הסידורים הביורוקראטיים סביבה עסקו בחטיבת־עצים ולא נתקבלו בהבנה מצד יהודי המקום (על כך שמע מפי אברהם קורקיץ).

ב'המליץ' וב'המגיד' מאותן שנים מתפרסמות 'תוצאות מהפרכיכל של ישיבות הוועד לחברת תמיכת בני ישראל עובדי האדמה ובעלי המלאכה בסוריה ובארץ הקדושה', הוא ועד חובבי־ציון באודסה. משום האיסור על ההתגיירות עד שנת 1905 אין נזכרת תנועה זו במפורש, אך הטיפול באנשי חדרה ככלל מחזר פעמים רבות.⁵⁰

לעומת איזכורים אלה של חובבי־ציון בחוץ־לארץ אין יק"א מוזכרת אלא כמסייעת לפעולותיהם של חובבי־ציון בארץ. יק"א היתה החברה להתיישבות יהודים, שייסד הברון הירש, ואשר פעלה בארצות רבות פרט לארץ־ישראל. עד 1899 פעלה יק"א בנס־ציונה, חדרה ומשמר־הירדן.⁵¹ באותה שנה הועברו אליה מושבות הברון רוטשילד, ואז החלה להתרכז בפעולה היישובית בארץ עצמה. חובבי־ציון, כחברה ציבורית דלת־אמצעים, נזקקה לעזרתה לא בהפניית עולים מחוץ־לארץ, אלא במימון המתיישבים בארץ. זו היתה חלוקת התפקידים ביניהם בכלל, ולגבי הטיפול בגרים בפרט. מאודסה, דרך יפו עד חדרה, טיפלו בהם חובבי־ציון, ואילו יישובם, בגליל בעיקר, נעשה בידי יק"א, שכבר היתה מעורבת, כפי שציין עבר־הדני, בהעברתם לחדרה. בכך טיפל, כפי שנפרט בהמשך, קלווריסקי, נציג יק"א.

חיזוק נוסף לחלוקת הטיפול הגרים, כפי שציינו, מצוי בידיעה קצרה ב'המליץ' מיום 3.2.1898 — שלוש שנים לאחר שהגיעו ראשוני הגרים לחדרה:

48 דיזנגוף עצמו מיעט בכתיבה, אף הפרשה לא נזכרה גם בדבריו שנכתבו עליו. למשל, בפרקי הזכרונות של דוד סמילנסקי, עם בני דורי, תל־אביב תש"ב, עמ' 89–93, ואף לא בביוגרפיה שלו שכתב י יערי־פולסקין. על ד"ר יפה ראה לעיל, הערה 45.

49 דינארד, דברי הימים לציון ברוסיה (לעיל, הערה 4), עמ'

50 המליץ, גיליונות שונים, בעיקר מן השנים 1894–1896. חדרה צוינה ברבים מן הגיליונות הללו. מוזכרים שמות איזורים, אך אין פירוט שמותיהם של הגרים. (ייתכן שגם זה קשור באיסור על ההתגיירות ברוסיה עד שנת 1905, והמליץ, שיצא באודסה, לא רצה לפגוע בהם ובמשפחותיהם, שחלקן המתינו לעלייה מרוסיה.)

51 עבר־הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 11–12.

יהודית וראובן קורקיין וילדיהם בשדות בית־אגן (1926)

וגורל המושבה חדרה נגע עד לב חו"צ, וילך הד"ר יפה לפריו להשתדל לפני החברה יק"א כי תבוא לעזרת המושב הזה, וגם אמנס עשתה ההשתדלות פרי.⁵²

דרכם של הגרים עד העלייה לאוניה מאודסה ליפו היתה קשה, משום שרבים מהם נרדפו, כאמור, על-ידי השלטונות הרוסיים, דבר שהיקשה על היציאה. זו היתה כנראה הסיבה העיקרית מדוע התעכבה משפחת קורקיין זמן כה ממושך באודסה.⁵³ קצתם של הגרים כיצחק, בנו של דוברובין הזקן היו עריקים מן הצבא הרוסי. בשל סיבות אלה לא היו בידיהם תעודות רוסיית. משום כך היו מהם שהעזו והתחפשו לצליינים רוסיים; מעידים על כך דוברובין ובני-ביתו⁵⁴ וכן חנה יצחקי (איסקוביץ

52 המליץ, גיליון 28, מיום 3.2.1898. שנה אחר-כך נמסר בהצפירה (גיליון 265, מיום 13.12.1899), שיק"א פרשה בשנה זו את חסותה על חדרה. בכך יש תמיכה לגירסה של חלוקת הטיפול, כשיק"א עוסקת ביישוב בארץ עצמה.

53 לדברי מ' טננבוים, עיתונאי שכתב על ראובן קורקיין ועל המשפחה בכלל, התעכבו בני משפחת קורקיין באודסה במשך עשר שנים בערך. ראה: י' חביב (עורך), בקעה זו ונערים אלה (ספר זיכרון לחללי יבנאל שנפלו במערכות הבטחון), 1967, עמ' 209 (להלן: בקעה זו ונערים אלה). אישור לכך קיבלתי גם מבני-המשפחה, ובעיקר מבני משפחת יצחקי.

54 ראה: מ' דוד שו"ב, יסוד המעלה, לנוער, ספרית א"י של הקק"ל, תל-אביב תרצ"א, עמ' 79 — על תולדות הדוברובינים ביסוד-המעלה; י' יערי-פולסקין, 'מעשה בגר ובגירות בארץ' (פרק מתולדות הישוב לחג השבועות), בוסתנאי לנוער, גיליון ה' (ז' בסיון תרצ"ו); גיליון ו' (י"ג בסיון תרצ"ו) — על דשברובין וקורותיו בגליל (להלן: יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ).

לכית קורקיין). אמנם התחפשות זו עזרה לפתור את קשיי היציאה והכניסה, אך לא מנעה, כאמור, את עיכוב הגרים זמן רב באודסה או פיצול המשפחות בעלייתן.⁵⁵

הגרים ביפו

יפו שימשה תחנת מעבר הכרחית לרבים מן הגרים; רובם, כמשפחות קורקיין ודוברובין, השתהו בה תקופה קצרה, אך היו גרים שהתעכבו בה. חנה יצחקי מספרת, שבבואם ליפו התארחו אצל באפושקה (סבתא) רחל, נצר למשפחת גרים בנוה-צדק.⁵⁶

רבקה יפה, אשתו של ד"ר הלל יפה, מספרת: 'בזמן לידת בני הראשון, ביפו, בלילה, היתה יושבת לידי זקנה רוסית, גיורת'.⁵⁷ על גיורת ביפו מצאנו גם אצל יוסף קלוזינר המספר, ש'הגיורת ביפו הן המשרות היותר טובות בכתי היהודים', והוא מפליג בשבח אדיקותן הרבה בדת.⁵⁸ יערי-פולסקין מביא את סיפורו של זלמן רובלינסקי, 'זלימן גוי', שהיה יהודי שהמיר דתו ברוסיה, חזר ליהדות והתגייר, עלה ארצה והתגלגל לכית-גן ואחר-כך ליפו.⁵⁹ בין היתר הוא מזכיר את מעמדו המרכזי בין גרי יפו לפני מלחמת-העולם הראשונה, ואגב כך נגלית לנו 'קהילת גרים' ששמרה על יחודה החברתי והדתי בעיר זו: 'כהיותו לפנינו נושא פנים בין שכניו האכרים הרוסיים, ואחרי כן בין הגרים אכרי בית-גן, היה נכבד מעתה גם בין גרי יפו. נהיה ליועצם ולראשם ולחזנם במנין הגרים שלהם'. לא מצאנו מקורות נוספים על הגרים ביפו, אך ברור לנו גם מן המקורות שהובאו, שהיו גרים שהתעכבו ביפו ואף היוו בה יחידה נבדלת.

רוב הגרים הועברו למושבות של אותם הימים, רובם לחדרה ואחר-כך למושבות הגליל, ומיעוטם למושבות יהודה, כראשון-לציון, למשל. על אף איזוהרן של מושבות יהודה בקשר לגרים שחיו בהן, לא מצאנו בנדון תיאורים מקיפים אלא זו בלבד שהיה ריכוז גדול ומכוון של גרים בחדרה ובמושבות הגליל.⁶⁰

חדרה והגרים

ב-1898 הגיעה משפחת קורקיין לחדרה, שבה ישבו גרים כבר משנת 1895.⁶¹ קליטת הגרים בחדרה היתה קשה, ונכפתה על אנשי המושבה על-ידי ראשי הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו: יהושע

55 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24, המצטט זאת מפי חנה יצחקי. דוברובין הזקן עלה אחרי בנו יצחק; משה קורקיין עלה, לפי בחו, בדרך היבשה מביירות.

56 ראה שליו (לעיל, הערה 44).

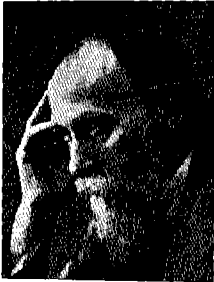
57 ראה לעיל, הערה 16.

58 קלוזינר, עולם מתהווה, עמ' 147.

59 יערי-פולסקין, חולמים ולוחמים, תל-אביב 1964, עמ' 143. בספרו של רבי-חובל זאב-הים, ספינות מספרות, תל-אביב 1968, עמ' 41, מצאנו קטע נוסף על גרים ביפו, המתייחס אמנם לתקופה מאוחרת-מעט מזו שלנו, אך מוצא הגרים אחד הוא: 'בשנת 1913 עלתה לא"י קבוצה בת עשרה דייגים, בני דורות של דייגים, גרי-צדק רוסיים מהעיר אסטרכן, מקום השתפכות הוולגה אל הים הכספי. אנשי הקבוצה באו לכאן במטרה לעסוק במקצועם בחופי הארץ, אך בגלל אדישות המוסדות וחוסר עזרה כלשהיא נתיאשו ונתפזרו. כתב על כך איתמר בן-אב"י: "הם באו מאסטרכן, אשר במזרחה של רוסיה האירופית, ליפו, ואין איש שם לב אליהם, ואין משרד מתעניין בהם, ובסוף החליטו כי אין מקום בארץ. אין אפשרי הדבר שמנהיגי ישובנו יעצמו עיניהם?".

60 בעיתונות, בספרות, ובפרט בספרי-היובל של המושבות, וכן בחוברות 'ספרית א"י של הקק"ל לא מצאנו את הגרים מוזכרים, פרט לחדרה ולגליל. קורקיין הזקן מספר על פנייתם של כמה מבני-המשפחה לראשון-לציון. ראה: קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' חי.

61 עבר-הדני (פלדמן), חדרה — תרנ"א-תשי"א — ששים שנות קורתיה, תל-אביב תשי"א.

יהושע איזנשטט
(ברזיל)

איזנשטט (ברזילי) ד"ר הלל יפה. בעיקר הורגשה השפעתו של האחרון, שהיתה רבה מאוד בחדרה משום שקודם שהיה לראש ועד חובבי-ציון ביפו בשנים 1896–1899 ישב בזכרון-יעקב, ולא רק שהיה רופא המושבה חדרה, אלא גם נתבקש, ב-1893, לקבל לידי בלבד את ניהול ענייני המושבה. יחסה החם של אישיות מרכזית זו, בחדרה וביישוב בכלל, לעניין הגרים, בא לידי ביטוי בשניים ממכתביו שכונסו בספר דור המעפילים. אמנם מכתבים אלה עוסקים בזמן מאוחר יותר, אך רוחם מאירה את גישתו הכללית של ד"ר יפה לגרים:

[...] הגרים הם שהצילו את המצב. הודות לעבודתם, התמדתם, מעוט צרכיהם וכוח סבלנותם הגיעו להצלחה. הגרים הם יהודים טובים מאד, המסורים בכל ליבם לדת, מוכנים להתבולל בין היהודים, לחיות ולמות בארץ זו [...] ראויים הם להיות למופת בהרחבת אחוזותיהם ומשקיהם באמצעים זעירים [...] יש להתייחס אליהם ביחס של כבוד. הם יהיו לתועלת רבה בעבודתם המופתית ובאורח חייהם החסכוני. אנשים כאלה דרושים לנו [...] ⁶²

חיים מרגלית קלוורסקי, שעליו נרחיב את הדיבור בהמשך, היה גיסו של ד"ר הלל יפה, ויש להניח שהשניים הושפעו זה מזה ביחסם החם לגרים. כדבריה של רבקה יפה:

ד"ר יפה וגיסי עמדו תמיד לצד הגרים והעמידו על נס את מעשיהם. ד"ר יפה גם אמר שלא יזיק בכלל לדם היהודי, החלוש מדורות של נישואים ביניהם, להתערבב קצת בדם נוצרי. ⁶³

נאמנים לגישה אוהדת-גרים זו של אנשי הוועד הפועל ביפו של חובבי-ציון, הביאו איזנשטט ויפה, בסיועם של פקיד יק"א, ארבע משפחות של גרים (פטרונין, פיליפוב, סאפינקוב וסאזונוב) להתיישב בחדרה, בעיצומו של סכסוך בין הוועד ביפו ובין אנשי חדרה על בניית בתים במושבה. הגרים נתקבלו באי-רצון, מה עוד שנראו מזרחים בנהגיהם. הם לא ביקשו זכות לבניינים אלא רשות לבניית בקתות במר-ידיהם, תוך התחייבות לפינוי המגרשים בכל עת שידרשו לכך.

אנשי חדרה, שהיו רגילים לבקשת הקצבות שונות מחובבי-ציון באודסה, ראו בעין רעה איכרים שאינם מבקשים דבר זולת חומרים לבתים וחלקת-אדמה לעבדה. ⁶⁴ הם חששו שהדבר יפגע בקצבאותיהם, ומכאן יחסם החשדני לגרים — תופעה שתלווה אותנו גם במושבות הגליל התחתון ובמטולה, למשל.

הגרים ניסו להעביר את נהגיהם החקלאיים מרוסיה לחדרה. הדברים נתקלו בהתנגדות אנשי חדרה, עד שחיים, פקיד יק"א, ד"ר הלל יפה, נאלצו להתערב לטובתם ולבקש מן הוועד להניח להם לזרוע כל שהם רוצים לזרוע, ובלבד שלא יאבדו זמן ישיבתם לבטלה. ⁶⁵

הגרים בחדרה הקפידו על מצוות הדת, קלות כחמורות (למשל, הגיורת שרה היתה ממונה על המקווה), אך גם בנקודה זו התקשתה הסביבה היהודית הרגילה לקבלם. האשימו אותם שהם

62 יפה (לעיל, הערה 45).

63 ראה לעיל, הערה 16.

64 עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 102–103, 146–147, וראה גם דבריה של רבקה יפה בנדון (לעיל, הערה 16). רבקה יפה מציינת את ביקורו של אחד-העם, הזכור לה אישית, שבו הוכיח את אנשי חדרה על שהם מבקשים עוד ועוד מחברה כה ענייה כחובבי-ציון.

65 עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 147.

'שבתים', שומרי שבת בלבד, כלומר 'סופוטניקים' נוצרים ולא יהודים והעלילו עליהם שהם רוצים לבנות בית כנסת רוסי — דברים שלא היו ולא נבראו. הם קיימו את כל המצוות והשתדלו להיכלל בין כלל היהודים. גם לנקודות האופייניות שהוזכרו בהקשר לחקלאות ולדת נמצא דוגמאות ומקבילות בהמשך חייהם בארץ, במושבות האחרות.⁶⁶

נסיים פרק זה על הגרים בחדרה בעובדה, המאפיינת את הקשיים בקליטתם הראשונית בארץ. רובם ככולם עזבו את חדרה. עבר-הדני, בספרו על חדרה, מונה ב'שער כבוד לראשונים' גם את משפחות הגרים שנוספו לארבע הראשונות:

[...] עמהם הגרים שהתיישבו במושבה מתרנ"ה, אך לא נשאו לשבת בה: סאפינקוב, פיליפוב, פוליבנוב, פטרונין, סאזונוב אחים, חיימוביץ פרץ, ראובן ופנחס קורקיין, פאלינקוב פרץ. [ההדגשה שלי — י"ד].

מבין הגרים שנפטרו במושבה מונה עבר-הדני את פרץ פאלינקוב, פטרונין יוסף ואהרון? (הגר).⁶⁷ בארכיונו של איזנשטט-ברזילי מצאנו את רשימת האיכרים והפועלים ב-1901 בחדרה. מארבע המשפחות הראשונות, ומכל רשימת הגרים שצוטטה, מזכירים רק האחים פיליפוב ושרה פטרונין. גם משפחת קורקיין אינה מזכרת. שהותה של זו בחדרה היתה, כנראה, קצרה מאוד, פחות משלוש שנים (1898–1901). גם האחרים, ברובם, שהו לא יותר משש שנים (1895–1901). בחדש שבט של שנת תרס"ב (1902) כבר נכלל אברהם קורקיין ברשימת מספר הפועלים במושבות יהודה והגליל של איזנשטט-ברזילי, בתוך 'פועלי עובדי אדמה במושבה סעדיזרה'.⁶⁸

הגרים בסג'רה

משפחת קורקיין הגיעה לחוות סג'רה, שהוקמה ב-1900, ומיד השתלבה, כמשפחות גרים אחרות, בניסיונות האריסות שהחלה בהם יק"א ב-1901, ביזמת קלוורסקי, מנהל החווה. קבוצה של ארבעה פועלים קיבלה 80 הקטאר אדמת-בעל (900 ד') עם כל האינפוטאר והוצאות הזנת הבהמות, הוריעה והפרנסה בשנה הראשונה. תמורת כל אלה צריכה היתה הקבוצה להחזיר בסוף השנה את הוצאות הוריעה והזנת הבהמות, וכן 25% מהיבול. נוסף לקורקינים נכלל גם הגר פיליפוב בניסיונות האריסות בשנה זו. ניסיון האריסות בשנה הראשונה נכשל מבחינה כלכלית. קלוורסקי הועבר מתפקידו ונתמנה להקים את מושבות הגליל התחתון; קראוזה נתמנה ליורשו בניהול החווה.⁶⁹ על אף כשלונם של הניסיונות הראשונים, יזמו פועלי סג'רה תכניות חדשות של אריסות, ופנו בתזכיר מפורט בנידון, לקראוזה ב-1901 ולבארבייה ב-1902 (האחרון היה יועצם החקלאי של

66 שם, וכן אצל רבקה יפה (לעיל, הערה 16).

67 עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 348–351. לגבי השם פנחס רווחת ההנחה במשפחה שזו טעות, ולא הצלחנו לתקנה.

68 רשימת מספר הפועלים במושבות יהודה והגליל בחדש שבט שנת תרס"ב, ארכיונו האישי של יהושע איזנשטט-ברזילי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A25/44; 'שמות האכרים בחדרה ב-1901' (הפועלים), ארכיונו האישי של איזנשטט-ברזילי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A25/48.

69 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24–29. על שנת ייסודה של חוות סג'רה יש שתי גרסאות: זו של עבר-הדני (הגורס 1900) וזו של מיכאלי, סג'רה, תולדותיה ואישיה, עמ' 31 (הגורס 1899).

הברון ויק"א). בין החתומים על התזכיר הראשון לקראוזה היו משה, יוסף ויצחק קורקיין (שלושה מבניו של אברהם), וכן הגרים סזונוב, איסקוביץ וביקוב. רובם של החתומים על התזכיר השני הם גרים: יצחק ויוסף קורקיין, פרץ פיליפוב, אברהם סזונוב, איסאי ביקוב, בנימין איסקוביץ (יצחקי, לבית סזונוב, בעלה של חנה קורקיין-יצחקי), משה סזונוב. הגרים השתלבו אפוא בצורה פעילה בניסיונות החקלאיים כבר בשנים הראשונות לבואם לגליל התחתון.⁷⁰

קלווריסקי המשיך בביסוס האריסות ונענה לבקשות הפועלים גם כשהיה מנהל מושבות הגליל התחתון (1901-1905) — תפקיד שקיבל לאחר ניהול חוות סג'רה. 'עד 1903 יושבו 13 אריסים על אדמת סג'רה, וב-1930 ניתנה אריסות על אדמת בית-גן ל-15 איש שהיו פועלי סג'רה' — מדווח הרמתי ב'הצפירה' מאלול תרס"ד.⁷¹ הופנו גם אריסים לשמסין, אף היא ליד יבנאל. במקביל עסק קלווריסקי בהקמת המושבות יבנאל, מלחמיה (לימים מנחמיה) וכפר תבור, וגם בין בונייהן היו גרים, כמשפחות מטביוב ואליאל בכפר-תבור.⁷²

אלא שאנו בסג'רה עסקינן, וזו היתה מרכז בגליל התחתון, מקום שממנו באו מיישבי יתר המושבות, בתחילת העשור הראשון למאה. וכך אירע גם למשפחת קורקיין שהתפצלה: בסג'רה נשאר אברהם ובניו ואליהו ומשה, וכן צאצאיהם, נכדיו של אברהם (בניהם של בניו האחרים, שחיו בסג'רה בתקופות שונות: יעקב בן יצחק, חיה [בת יצחק] ואברהם רוזנבלט בעלה). לבית-גן עברו יצחק, יוסף וחנה (איסקוביץ-יצחקי, לאחר נישואיה לבית סזונוב).

משפחות-גרים אחרות עברו או נוספו לאריסי בית-גן ושמסין. בסג'רה נשאר, לאורך ימים, משפחות ניצ'ייב (עפרוני, בית-יוסף), פרוטופוב (שמואלי), מטביוב (יעקובי), סזונוב, וכמובן משפחת קורקיין לענפיה.⁷³

גרי בית-גן ושמסין

בנובמבר 1903 הגיעו 21 האריסים הראשונים מחוות סג'רה לבית-גן ולשמסין. 'בשנה זו באו הרבה משפחות רוסיים, הקוראים את עצמם שומרי שבת (שבת-ניקעס) — מהם זרעו בשמסין ומהם

70 שם, עמ' 29-30.

71 שם, עמ' 115.

72 למשפחת מטביוב היחה נציגות, הן בכפר-תבור והן בבית-גן, ואחר-כך בעתלית.

73 ואלה שמות משפחות הגרים הידועים לנו מן המקורות השונים, ואשר רובם הוזכרו במאמר זה:

ב ס ג' ר ה: ניצ'ייב (עפרוני), משה ושרה; ניצ'ייב (בית-יוסף); יעקב וחנה; פרוטופוב (שמואלי), אליהו ומרים;

מטביוב (יעקובי), יוסף ודינה; סזונוב; קורקיין לענפיהם; יבדוקימוב.

ב ב י ת ג' ג' : ניקרסוב; דוברובין; יגורוב; קלישוב; אליאב; פרץ; סזונוב; ביקוב; קורקיין לענפיהם; פיבובארייב;

יבדוקימוב.

ב י ב נ א ל: איסקוביץ (יצחקי); סזונוב; יגורוב (גורן); ספזונוב; קרביוב; יבדוקימוב (אבר); קורקיין לענפיהם.

ב מ ג ד ל: יבדוקימוב.

ב כ פ ר ת ב ו ר: מטביוב; אליאל.

ב מ צ פ ה: פרוטופוב.

ב ר א ש פ י נ ה: יבדוקימוב; דוברובין.

ב מ ט ו ל ה: גרודניאנסקי (אבידן).

ב י ס ו ד ה מ ע ל ה: דוברובין; גבריאל פולין.

ב ע ת ל י ת: יגורוב; מטביוב.

כמה מן הגרים עברו מושבות אחדות, ומאן הכפילות.

עובדים כשכירים אצל אכרים (בינאל) — כותב שולמן, סופר 'ההשקפה'.⁷⁴ הגרים היו חלק נכבד באוכלוסיית האריסים של שתי המושבות, ביזמתו של קלוורסקי, מנהל מושבות הגליל התחתון, אשר הביאם מסג'רה והתחרה בכך עם קראוזה, מנהל חוות סג'רה, שביקש ליישבם בסג'רה. חיייהם, בשמסין בעיקר, היו קשים ביותר. כל השירותים היו בינאל; לא רק המיילדת והרוקת, אלא גם אופה הלחם שאליו היו מביאים את הבצק על-גבי פרד לפני שלמדו לכנות את ה'טבון' (התנור). את המים נשאו בדליים. קיום מצוות הדת, שעליהן הקפידו, היקשה מאוד. המגורים בחושות ערביות, עזובות או חדשות, הכבידו ביותר. הקדחת הפילה בשמסין קרבנות בנפש: ילד ממשפחת יגורוב; רוב-רובה של משפחת הגר פיבובארייב, שמארבעה-עשר אנשיה נותרו בחיים רק שניים.⁷⁵ קשיי החיים בשמסין גרמו לכך שכל אוכלוסייתה, ובכללה הגרים, התחלפה. אחדות מן המשפחות עזבו את המושבה, או את הגליל בכלל; היו אפילו גרים ששבו לרוסיה לאחר שנאשו מקשיי ההתיישבות בארץ. אפרים אבידן-גרודניאנסקי מספר, מפי סבו דוברובין, על הגר שיסטיורקה כדוגמה לגרים, שבאו לבקר בשמסין-בית-גן ב-1905 לערך במגמה להיקלט בהן, אך נואשו ממראה-עיניהם וחזרו לרוסיה. ואין צריך לומר מה היה המצב שם שנים אחדות לפני כן.⁷⁶ משפחות אחדות, כמשפחת יגורוב, נקלטו בבית-גן. במקום עוזבי המקום גוייסו ליישוב שמסין בני המושבות הוותיקות. הם אמנם ראו ברכה בעיבוד הקרקעות, אך את בתיהם בנו בינאל. בכך פסקה שמסין להיות מושבה עצמאית.⁷⁷

בית-גן, לעומתה, התבססה אך נעשתה יותר ויותר חלק מהגוש בית-גן-יבנאל, כאשר יבנאל נעשתה בהדרגה למושבה המרכזית בגליל התחתון. ב-1905 הגיעה לבית-גן משפחת דוברובין-גרודניאנסקי. זה היה המצב עד ינואר 1906, שעה שהועבר קלוורסקי לגליל העליון ורוזנהק נתמנה במקומו למנהל הגליל התחתון מטעם יק"א. שלושה ריכוזים עיקריים של גרים היו אז במושבות הגליל התחתון: בסג'רה (הוותיק שבהם); בבית-גן (המתבסס והולך) ובשמסין (שהיתה 'מושבת-מעבר' לגרים רבים וכבר התאחדה למעשה עם יבנאל).

פיזורם של הגרים ביבנאל ובמושבות האחרות בינואר 1906, עם תחילת כהונתו של רוזנהק כמנהל מושבות הגליל התחתון, החלה מדיניות של יד קשה. רוזנהק היה פקיד עוד בתקופה הברון, ולא שינה ממנהגיו התקיפים גם בתקופת יק"א. הוא פסק הלכות ללא ערעור:

פרשת הגרים נראית תמוהה בעיניו, והוא רוצה 'להפטר' ממנה [...] האכרים 'הנחשלים' — מקומם לא יכירם במושבות, והם יסולקו, ומיד [...] לא תהיה התיישבות נוספת מחוסר מקום, מלבד כמה אריסים בבית גן.⁷⁸

74 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 126.

75 שם, עמ' 123-130.

76 מנחם בן-אריה, שיחה עם אפרים אבידן (לעיל, הערה 18).

77 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 129-130. קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' מו, מוסיף פרשה לא נודעת הנוגעת לשמסין: קבוצת 'שומרי שבת' נוצרים, עשרים במספר, קיבלו מקלוורסקי אדמה בשמסין מאחר שהצהירו שהם גרים, ולקלוורסקי היה, כפי שצוין, יחס חיובי ביותר לגרים. אלא שנוצרים אלה מגרוזיה נכשלו, ובכך הוסיפו את חלקם לעזיבת שמסין.

78 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 162-163.

הגרים הרוסיים בגליל בראשית המאה העשרים

מדיניות זו של רוזנהק, שמתאר עבר-הדני, הביאה לשינויים רבים, בעיקר ביבנאל, שממנה גירש רוזנהק איכרים שלא נראו לו חרוצים או מצליחים דים. בשיחה שקיימה חמדה בן-יהודה עם המהנדס רגוב מספר האחרון:

[...] הפקיד רוזנהק [...] מפקח על ארבע המושבות, מנהיגן ביד חזקה, והאכרים מקשיבים לו. נעשתה טהרה גדולה, יותר משליש האכרים ממסחה וימה הלכו, ואותם אשר נשארו עובדים [...] וילכו באשר הלכו, ועל מקומם הושיב מיד הטובים והמוכשרים שבאכרי בית-גן [...] ⁷⁹

ה'טהרה' הגדולה שעשה רוזנהק חוללה שינויים רבים, והביאה לפיזור הגרים ביבנאל ובמושבות האחרות. ליבנאל הועברו משפחות קורקין וסזונוב (כולל איסקוביץ-יצחקי), שהיו בין אותם 'הטובים והמוכשרים שבאכרי בית-גן'. לבית-גן הועברו משפחות הגרים ביקוב ויגורוב, וכן הגיעו אריסים (וגרים ביניהם) נוספים, מהם שהועברו על-ידי רוזנהק ומהם שהגיעו עוד קודם-לכן, כמשפחות הגרים דוברובין-גרודניאנסקי ב-1905. צר היה המקום, ורוזנהק נאלץ לפזר את הגרים מחוסר חלקות: משפחת מטביוב עברה לעתלית; משפחת דוברובין ליסוד-המעלה, ומשפחת גרודניאנסקי למטולה.⁸⁰

פיזור זה של אוכלוסיה על-ידי רוזנהק, של יהודים בכלל וגרים בפרט, עורר סערת-רוחות עזה במושבות הגליל וביישוב כולו. במכתבו לרוזנהק מוחה ד"ר הלל יפה על צעדיו בקשר לגרים בבית-גן:

[...] אי-צדק מאין כמוהו יהיה להפריע אותם מעבודתם. אין זו הפרעה להם בלבד, כי אם לכל ההתיישבות העברית [...] בכלל מביאים אמצעים מעין אלו לדמורליזציה, כיון שהאכרים העובדים מתחילים לפקפק ביציבותם. כמה שזיוק הדבר להתייחס במיוחד לקבוצה מיוחד של יהודים [...] אל לנו ליצור כתות, קבוצות. אמנם טוב לפזר את הגרים במקומות שונים, אבל יש להתייחס אליהם ביחס של כבוד.⁸¹

ייתכן שלגבי פיזור גרי בית-גן חלוקים היו הגיסים ד"ר הלל יפה וקלווריסקי, שכן רוזנהק המשיך במדיניותו של קלווריסקי, אשר פיזר, כאמור, את הגרים בסג'רה, בית-גן ושמסין. קלווריסקי, כממונה מטעם יק"א באותה עת על מושבות הגליל העליון, גם סייע בפועל להמשך מדיניותו בעבר, בעת שהיה ממונה על הגליל התחתון, בקליטתן של משפחות דוברובין וגרודניאנסקי ביסוד-המעלה

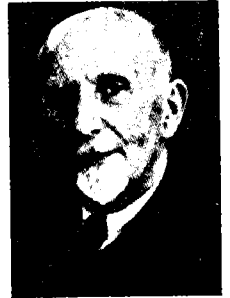
79 חמדה בן-יהודה, 'המושבות החדשות בגליל התחתון', ההשקפה, שנה ח (תרס"ז), גיליונות לג, לה. המובאה — בתיקוני לשון וכתוב קלים והכרחיים. ההדגשה במקור.

80 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 169-170. יש להדגיש שמשפחת דוברובין עברה תחילה ליסוד-המעלה, ליד 'ביצת דוברובין' הזכורה לשמצה, ורק לאחר שזו הפילה חללים הרבה פנתה המשפחה לראש-פינה, פרט לבן יצחק, שנותר ביסוד-המעלה עד יום מותו.

81 הלל יפה, דור מעפילים (לעיל, הערה 62), עמ' 169-170.

ובמטולה.⁸² פיזור הגרים, כדי ללמד את בני הגליל חקלאות מהי, התחיל בימי קלוורסקי ונמשך בימי רוזנהק בגליל התחתון.

לימים יתפזרו הגרים מאליהם, בגליל וביישוב בכלל, אם לרגל נישואיהם ואם מסיבות אחרות. כך נפגוש את פרוטופופוב ואת גד אביגדורוב שהתחתן במשפחת משה קורקיין⁸³ במצפה; את הגיורת בת שבע במגדל;⁸⁴ את משפחות אליאל ומטביוב (שנישואיו השניים היו לבת משפחת סזונוב) בכפר-תבור ועוד. אולם ריכוזיהם העיקריים הוסיפו להיות בסג'רה, יבנאל, בית-גן ומושבות הגליל התחתון.

חיים מרגלית
קלוורסקי

חיים מרגלית קלוורסקי ועזרתו להתיישבות הגרים בגליל לסג'רה הובאו בני משפחת קורקיין וכן גרים אחרים, ביזמתו של חיים מרגלית קלוורסקי. קלוורסקי היה דמות דומיננטית בגליל של אותם הימים. כיוון שהיה אדם פעלתן ועקיב בדעותיו, החליף את תפקידו בגליל פעמים אחדות. בשנים 1900–1901, במשך שנה וחצי, ניהל את חוות סג'רה. כגיסו של ד"ר הלל יפה וכמקורב לחובבי-ציון ולדיונוגוף, קיבל מהם, בתפקידו זה, את המלצותיהם של הגרים, הביאם לחוות סג'רה ועזר להשתלבותם בה בניסיונות האריסות ובדרכים אחרות. כאישיות מרכזית ביישוב בכלל ובגליל בפרט, היו לקלוורסקי דעות חיוביות משלו על הגרים, ואלה נצטרפו לקשריו הציוניים והמשפחתיים שנזכרו לעיל. גם בהמשך דרכו היה חומכם הנלהב של הגרים. עד שנת 1905 ניהל את מושבות הגליל התחתון, משהוחלף בסג'רה על-ידי קראוזה, ובתחילה 1906 הוחלף על-ידי רוזנהק בתפקידו בגליל התחתון ועבר לניהול מושבות הגליל העליון.

לגבי התקופה הראשונה והקצרה של קלוורסקי בחוות סג'רה אין עדויות רבות בנוגע ליחסו המיוחד לגרים, זולת העובדה שהוא הביא אותם לשם והתחיל לעסוק באריסות בכלל, ובגרים שביניהם בפרט. לעומת זאת מרובות התייחסויותיו שלו ושל אחרים לקשריו עם הגרים בתקופת היותו מנהל מושבות הגליל התחתון.

בראיון שנתן קלוורסקי לחמדה בן-יהודה הוא מצהיר בגלוי על מדיניותו כמנהל מושבות הגליל התחתון, ובאשר לגרים הוא אומר:

ישנן שמונה משפחות [גרים — י"ד] בסג'רה, ושבע משפחות בבית-גן, ואני מביט עליהם בעין יפה, מפני שהן, מבחינת ידיעת העבודה וחיבת הטבע, ומידות טובות אחרות, היסוד היותר טוב ביישוב. הגרים האלה מתחננים עם היהודים ומתבוללים בהם; בניהם מבקרים את בתי הספר ומדברים עברית. על ידי הגרים מתפשטת ידיעת עבודת האדמה וחיבת הטבע גם

82 במקורות על דוברובין, מצטטם של כותבים שונים, צוין קלוורסקי כמי שאחראי להעברתו של דוברובין ליסוד-המעלה. היתה זו פעולה לטובת דוברובין, שהכיר לקלוורסקי טובה על כך, שכן הוא שאף לחווה משלו. כפי שהיתה לו בערבות הוולגה, ומבוקשו זה ניתן לו.

83 יפה בת משה קורקיין מתה בצעירותה, וגד אביגדורוב נשא לאשה את אחותה רחל.

84 על-פי קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 101. על פיזור הגרים בגליל ובארץ כולה תעיד גם משפחת יבדוקימוב, שנדהה בין בית-גן, ראש-פינה, חוות מגדל, סג'רה ופתח-תקוה. ראה לעיל, הערה 34א.

בין הפועלים היהודים. בקצור — אני מקווה לתוצאות טובות מאוד מהגרים לעתידות עבודת האדמה בקרב היהודים בארץ ישראל.

ועל נשי הגרים הוא אומר:

הגירות עובדת בשקידה גדולה בגן ובשדה על יד בעלה, ואם חלה כעלה או היא נתאלמנה איננה מתייאשת וצועקת לעזרה להפקידות כמו שעושות אלמנות אכרינו, אלא עובדת היא ביתר שאת במקום בעלה.⁸⁵

קראוזה, בתקופת היותו מנהל סג'רה, מסביר לרב יצחק ניסנבוים, שביקר בגליל, 'מדוע מבכרים [קרי: קלווריסקי, מנהל מושבות הגליל התחתון באותה תקופה] בסביבה זו את הרוסים המתייחדים, את הגרים, על אחינו בני אברהם, יצחק ויעקב'.⁸⁶ יק"א מבצעת את פעולותיה היישוביות בארץ בעזרת כספיו של הברון רוטשילד. כספיה שלה, מקרן הברון הירש, מנוצלים בחוץ-לארץ, שכן לטענת אנשי יק"א פלשתינה היא כאחת הארצות האחרות, וכל זמן שההתאכרות בה תעלה פי ארבעה מאשר בארגנטינה, יושקע הכסף בארגנטינה. על כן הכין קלווריסקי תכנית זולה, שלפיה תקבל כל משפחת גרים 2,000 פראנק ותעמוד ברשות עצמה ('למשפחה עברית לא יספיקו אפילו כפלי כפליים מהסכום הזה'). הוא מקווה, שעם הגשמת התכנית תנהל יק"א את ההתיישבות בארץ בכספיה היא. קראוזה מונה את שבחי הגרים, כפי שהם נראים לקלווריסקי:

הגרים הם אכרים מלידה, מסתפקים במועט שבמועט, רגילים להכנעה ולשפלות, מסורים לאדמת הקודש והם לא יתאוננו ולא יתלוננו.⁸⁷

בארכיונו האישי של קלווריסקי, השמור בארכיון הציוני, מצויות רשימות משלו ומשל אחרים עליו בנוגע למדיניותו זו. רשימות אלה מתייחסות בעיקר לתקופה שבה ניהל את מושבות הגליל התחתון:

[...] עוד לפני היות השמירה העברית בארץ ישראל, נהלתי משא ומתן עם קבוצת גרים מכפר 'פונומריבו' שבקווקז על עלייתם לארץ ישראל לשם שמירה והתיישבות [...] חשבתי להושיבם על הקרקע בתנאי שחלק מהם יעסוק בעבודת אדמה וחלק יהיה עסוק בשמירה. נהלתי אז משא ומתן עם משפחת פאהים מנצרת על קניית אחוזתם 'שרונה' בין סג'רה, כפר תבור, יבנאל וביתגן למטרה זו. תכניתי זו לא נחגשה מטעמים שונים, והעקר מפני שסמוך לזמן הזה עזבתי את הגליל התחתון.⁸⁸

85 חמדה בן-יהודה, 'ח.מ. קלווריסקי והישוב', ההשקפה, שנה ו (תרס"ה–1905), עמ' 9–11 (ההדגשות במקור). הראיין נתפרסם גם בצורת חוברת. יש לציין, שהעובדה שלא היו תלונות ובקשות מיוחדות מאת הגרים, 'הסתפקותם במועט' וכד' בולטת גם במובאות הבאות. על הפרעתה ליחסים של הגרים עם שכניהם האיכרים היהודים נדון בנפרד.

86 'ניסנבוים, עלי חלדי — תרכ"ט–תרפ"ט, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 251–258.

87 שם, עמ' 254.

88 חיים מרגלית קלווריסקי, זכרונות, מתוך ארכיונו האישי של קלווריסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A.113/1.

באותה רשימה מסביר קלוורסקי את מדיניותו כמנהל מושבות הגליל התחתון:

[...] מצאתי שאחת הסבות העקריות לאי הצלחת האכרים שלנו היא חוסר ההכשרה החקלאית. כדי שהאכר יצליח נחוץ להכשירו קודם שמושיבים אותו על הקרקע, בחווה חקלאית שתועד לשם זה [...] דרשתי מהמנהל החדש של החווה, מר קרוזה שבא במקומי [...] לשלוח לי יותר פועלים מנוסים — ולא יכול. העבודה בחווה סודרה בזמן ההוא באופן כזה שאי אפשר היה מבלי להכניס אנדרלמוסיה בעבודת החווה. לא ניתן היה [מלים אלה כתובות רוסית — י"ד] מהחווה גופה לשלוח יותר פועלים מנוסים ואחראיים. הייתי מוכרח, איפוא, למלא את החיסרון בגרים.

שתי התייחסויות אישיות אלה מעידות על יחסו החם של קלוורסקי לגרים בתקופה הנדונה כבאחרות. הוא מנסה להביא גרים מקאווקאז — ונכשל; הוא מיישב 'שומרי שבת' נוצרים מגרוזיה, שחשכם לגרים, בשמסין — ונכשל, כפי שתואר.⁸⁹ על אף כל אלה הוא ממשיך בניסיונותיו ומושיב גרים במושבות כאריסים, מקרב אלה שכבר היו בארץ.

בארכיונו של קלוורסקי יש גם התייחסויות לתקופה השלישית שלו בגליל — בעת שניהל את מושבות הגליל העליון, למן שנת 1906. בתקופה זו תמך, כאמור, בפיוור הגרים, ועזר לקליטתן של משפחות דוברובין (ביסוד-המעלה) וגרודניאנסקי (במטולה) וכן משפחות גרים נוספות. פ' כהן ממטולה אומר ב'ההשקפה': 'קלוורסקי חפץ להביא גרים' למושבה.⁹⁰ יוסי עזר, המספר על 'קלוורסקי איש הגליל', מסביר את מדיניותו של האחרון: 'מטרתו האחת של קלוורסקי בבואו למושבות הצפוניות — לחנך דור של אכרים עובדי אדמה, ע"י הושבת גרי-צדק בין אכרי הגליל'.⁹¹ וקלוורסקי עצמו במאמרו 'איך נוסדו הקבוצות בגליל העליון' אומר: 'הוחלט ליישב על הקרקע את כל האכרים והפועלים שהיו תלויים ועומדים ולא הגיעו לכלל התיישבות'.⁹² את ניסיונות-ההתיישבות השונים הללו של קלוורסקי סכם ד"ר י' נורמן, במאמרו 'על אחד הבונים', למלאות שלושים שנה לעבודתו הציבורית של חיים מרגלית קלוורסקי:

המאמצים ליצור בגליל התחתון טפוס של אכר זעיר (מיטייה) המסתפק בשטחי קרקע קטנים ובאשראי קטן; נסיונותיו ליישב טשרקסים במחניים, גרים במטולה וביסוד המעלה, לייסד בזמן המלחמה קבוצות בגליל העליון — מעידות על אדם חדור רצון כביר, ששאפתנותו היחידה היא יצירה, ושאיפתו היתה ליצר את הטפוס של האכר העברי בארץ ישראל.⁹³

89 ראה לעיל, הערה 77.

90 פ' כהן, 'על מטולה' ההשקפה, שנה ז (תרס"ו), גלילין צ.

91 יוסי עזר, קלוורסקי איש הגליל (צרור זכרונות). מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A113/1.

92 "כיצד נוסדו הקבוצות בגליל העליון", מפי ח.מ. קלוורסקי, קרננו (פברואר 1938). מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A113/1.

93 י' נורמן, 'על אחד הבונים למלאות 30 שנה לעבודתו הציבורית של חיים מרגלית קלוורסקי' (מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי כנ"ל). נורמן מסכם את שלוש התקופות 'הגליליות' של קלוורסקי ומראה מה עמד מאחורי ניסיונותיו השונים ליישב קבוצות שונות, ובהן גרים. עם זאת ברור, שעיקר פועלו למען הגרים היה בהיותו מנהל הגליל התחתון.

גם יחסו האישי של קלוורסקי לגרים היה חיובי ביותר. ניסנבוים, המספר על ביקורו אצלו בביתו בנצרת, כששימש בתפקיד מנהל מושבות הגליל התחתון, מתאר את הגרים העובדים אצלו והנשלחים מטעמו בשליחויות שונות.⁹⁴ עגלוני המרכבה של קלוורסקי, בה נהג לבקר במושבות הגליל לרגל עבודתו, היו גרים.⁹⁵ מאחר שהיו קשיים בהשגת עבודה באותם ימים, בפרט לגרים, דאג קלוורסקי עצמו להעסקתם.

נסיים את הדין בקלוורסקי וביחסו המיוחד לגרים בדברי הביקורת שעורר יחס מיוחד זה. על ביקורתם של האיכרים האחרים נרחיב את הדיבור בהמשך; הללו לא הסכימו עם העדפותיו, ובעיקר עם סיבותיהן: הגרים הובאו בשל מומחיותם בחקלאות ובשל הסתפקותם במועט, בניגוד לשאר האיכרים. לעתים נמתחה עליו ביקורת גם בנימה אישית חריפה, כבדבריו של משה שולמן על 'ראשית ההתיישבות בגליל'.⁹⁶ יחסו של קלוורסקי עם אחדים מאיכרי יבנאל התערערו, לאחר שאחותו של ד"ר הלל יפה, שהיתה קרובת-משפחתו, קיבלה איכרות ביבנאל בדרך שלא נראתה לשולמן ולאחרים. ליחסים אלה נצטרפה גם 'פרשת' הגרים (בלי להבדיל מה קדם למה), ואין תימה ששולמן מתבטא בדרך זו:

[...] כוונתו היתה טובה [...] להרבות מושבות ע"י אכרים בעלי רמת-חיים נמוכים כדוגמת הפלחים; אבל המקרים והעובדות שלא השכיל לראות אותם מראש [...] באו והכזיבו תקוותיו ותכניתיו, לדאבון לב, לצרות ולסבל אין קץ של האכרים [...] ⁹⁷

[...] העביר מר ק. את הגרים ואחדים מהפועלים הוותיקים של סג'רה לביקתות שבבית-גן, עד שיבנו להם בתים, וחלק להם את האדמה. התקציב של ההתיישבות בבית-גן היה עוד יותר מצומצם מאשר ביבנאל. כנראה שקיווה כי האנשים האלה, המנוסים בעבודה קשה וברמת-חיים נמוכה, יתאימו יותר לתכניתו הקמצינית, וזוה יוכל לשפר את מצבו בעיני הפקידות הגבוהה ובעיני אנשי הארץ, וגם שיהיו לו לכוח ולמשקל נגד האכרים של יבנאל המתלוננים והמתאוננים עליו [...] ועל אנשי בית-גן עברו התלאות בערך כמו על מתיישבי יבנאל.⁹⁸

פעולותיו של קלוורסקי גרמו גם לביקורת אצל הפקידות לדרגיה. העברתו המהירה מתפקיד בכיר למשנהו בעשור הראשון של המאה נבעה, כנראה, בין השאר ממדיניות העדפת הגרים, שעליה קמו עוררים, ומקנאה ומסכסוכים בין-פקידתיים הקיימים בכל מנגנון. עדות לכך אתה מוצא בביקורתו של המהנדס רוגוב, ידימינו של רוזנהק, שהחליף את קלוורסקי בניהול הגליל התחתון מטעם יק"א. משנשאל הלה, בראיון שהעניק לחמדה בן-יהודה,⁹⁹ האם 'כל אשר האדון קלוורסקי קיווה' מהגרים התקיים, הביע ביקורת חריפה עליהם:

94 ניסנבוים (לעיל, הערה 86), עמ' 251-252.
95 על-פי עדותו בעל-פה של ד"ר פנחס נאמן, מתוך זכרונותיו על חובבי-ציון באודסה ועל הגרים בגליל.
96 מ' שולמן, 'ראשית ההתיישבות בגליל (העליון והתחתון)', מתוך כתבי-יד שהועתק בארכיון הציוני ב-1955, תיק K13/27, עמ' 6, 13, 19.
97 שם, עמ' 6.
98 שם, עמ' 19.
99 לעיל, הערה 79, גיליון לג.

הם באמת עבדו טוב, אך לא שמו כלל את ליבם לתנאי האקלים — ולא נלחמו עם הקדחת; היו מהם שמתו בשל כך. השאר ברחו, התפזרו במושבות האחרות.

אכילתם הגסה ושתיית היי"ש הזיקה להם, לדעתו. שלא כקלווריסקי, המעיד על עזרתן של הגיורות לבעליהן, אומר רוגוב:

בזה לא נעשה כל צעד קדימה [...] יותר מזה [עבודות הבית — י"ד] אינה עושה כלום. אין לה פנאי ואין לה חפץ להעבודות הצדדיות.

המהנדס רוגוב מתארם אפוא באור שלילי. כיוון שהוא חלק מהפקידות שהחליפה את פקידותו של קלווריסקי ברור מדבריו, שהראשונה חלקה על האחרונה בנוגע למדיניות כלפי הגרים. ייתכן שבמאבקים הפנימיים בתוך הפקידות הייתה יד המתנגדים למדיניותו של קלווריסקי על העליונה, מכל מקום לאחר החלפתו, אך פעולותיו להבאת הגרים ולפיזורם בגליל, בכל שלושת תפקידיו בו, לא ניתנו להימחק. עצם הישארותו בתפקידי-פקידות בכירים, על אף המחלוקות באשר למדיניותו, מעידה על כוחו והשפעתו. אכן, פעולותיו בעניין הגרים טבעו רישומיהן על תולדות הגליל והיישוב בכלל, ואלמלא הוא אין לדעת אם עשויים היו הללו להשתלב במושבות הגליל ולהיות חלק אינטגרלי בחברה היהודית שלהן גם לאחר העשור הראשון למאה.

הגרים כחקלאים

עוד ברוסיה היו הגרים איכרים מצטיינים. כאמור, הביאם קלווריסקי לגליל, כדי שישמשו זוגמה לאיכרי המושבות ולפועליהן, שרובם לא היו חקלאים מדורי-דורות כגרים. בשל כך, ומטעמים נוספים, היו דווקא להצטיינותם בחקלאות השלכות שליליות על היקלטותם בחברה היהודית במושבות.

על הצטיינותם בחקלאות העידו כל המספרים בעלי-פה שהוזכרו כאן, וכך עולה גם ממקורות רבים בכתב.¹⁰⁰ ב'ההשקפה' משנת תרס"ז מתוארת החקלאות כיבנאל, לאחר שהועברו אליה אריסים חדשים, וביניהם גרים, מבית-גן וממושבות אחרות:

ובשנה זו מתקדמת עבודת החרישה במושבתנו הרבה יותר מבכל השנים שעברו, הן בטיב החרישה והזריעה, והן ברבוי הזריעה. אלו החדשים מבית-גן ומראש פינה שבאו במקום היוצאים בודאי חפצים להראות את חריצותם [...]¹⁰¹

יוסי עזר, בזכרונותיו על קלווריסקי, אומר: 'הגרים ידעו את האכרות; הם בודאי יכלו לשמש דוגמא לאלה שלא הריחו את ריח האדמה זה מאות בשנים'.¹⁰² יוסף נחמני מתאר את משפחת קורקין

100 מתוך תיעוד בעל-פה וראיונות עם מרים דוד קורקין, גבריאל רונבלט, שמואל יצחקי, שושנה פייגין, דוד גולדמן, שמואל שולמן, מרים ברנשטיין-כהן, צבי לבנה, בן-ציון מיכאלי, פרופ' יהודה סלוצקי, ד"ר פנחס נאמן, וכן בכתביהם של עבר-הדני, אבן-חן, ברנשטיין-כהן, מיכאלי ואחרים.

101 מ' שולמן, 'עד יבנאל', ההשקפה, שנה ח (י"א אדר תרס"ז), גיליון מו.

102 לעיל, הערה 91.

כמשפחת חקלאים, שהתנחלו במושבות הגליל ונמנו עם 'החקלאים הטובים והחרוצים ביותר'.¹⁰³ צבי לבנה אומר: 'הודות למסירותם לעבודה והצטיינותם בחקלאות, מתאכרים בניו [של אברהם קורקיין — י"ד] ע"י יק"א במושבות הגליל העליון'.¹⁰⁴

יואב דוברובין היה איכר מצטיין עוד ברוסיה, הוא התחתן והשאיר את אשתו בביתו כדי לצבור כסף בעבודות החקלאות אצל איכרים אחרים. אחר חזר לשדותיו, ולאחר שהתמיד בעבודה מאומצת הגיע לעושר גדול ולחווה גדולה משלו. גם בארץ המשיך במסירותו לחקלאות ובהצטיינות בה — תחילה בבית-גן, ואחר-כך בתווה שהקים ביסוד-המעלה, על אף כל הקשיים והאסונות שפקדוהו. בניו נפטרו מהקדחת; מחלה זו פגעה גם בשאר בני המשפחה ופגיעתה היתה גדולה כל כך שביצת דוברובין נעשתה מושג במפות הרשמיות. הציקו שודדים ערבים ואף נגנב עדרו בבית-גן, ועוד. דוברובין העדיף להסתדר בעזרת כספו הפרטי ולא בעזרת יק"א. הוא הנהיג מחזור-זרעים משוכלל, נסע במיוחד לרוסיה, הביא ציוד חקלאי מודרני והיה למופת בהישגיו החקלאיים. בשנת תרפ"ב (1922) זכתה משפחת דוברובין, בתערוכה החקלאית שהיתה בראש-פינה, בתעודת-הצטיינות על גידול שוורים.¹⁰⁵

לא בכדי נסע דוברובין לרוסיה כדי להביא ציוד חקלאי שהורגל לו. המעבר בתחום החקלאות מרוסיה לארץ-ישראל קשה היה לגרים. חנה ובנימין יצחקי היו מראשוני מגדלי תפוחי-האדמה ומלפפונים ביבנאל. במשך הזמן עברו לגידולים שהיו אופייניים אז לארץ: חומצה, שעורה ועוד. הם ידעו להסתגל לשינוי התנאים, אך הקשיים בעינם עמדו. גם אפרים אבידן, בזכרונותיו על משפחות דוברובין וגרודניאנסקי, אומר: 'קשה היה להם להסתגל לדיש במורגים השונה מן הדיש ברוסיה' שנעשה במעגילות וברגלי הבהמות.¹⁰⁶

אלא שאליה זו — קוץ בה. פ' כהן, בסדרת מאמרים על מטולה שפרסם ב'ההשקפה' אומר:

בימים האחרונים חפץ האדון קלווריסקי להביא גרים. את מי הביא אינני יודע לנכון. מה מציינת עובדה זאת! הנני בטוח כי לוא עבדו אנשי מטולה את כל אדמתם, כי עתה לא היה כל מקום להתיישבות אנשים זרים.¹⁰⁷

אכן, בדברים קצרים אלה מאת איש מטולה (מורה, מן הוותיקים בעת ההיא) שאינו גר, מתמצית כל הבעיה שנוצרה עם הבאת הגרים למושבות הגליל על-ידי קלווריסקי: הגרים נחשבו לאנשים

103 "נחמני, ראובן (ראובקה) קורקיין, טבריה, נדפס גם, בשינויים קלים, תחת הכותרת 'אשריו שזכה לה', בתוך: בקעה זו ונערים אלה (לעיל, הערה 53), עמ' 205-207.

104 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25). על הצטיינותם בעבודה מעידים גם דברי החברים בתל-יוסף לזכרו של משה יבדיקומוב, שבאחרית ימיו היה חבר בקיבוץ. ראה צרור מכתבים (לעיל, הערה 34).

105 ראה מקורות שונים על דוברובין, ובעיקר א' אבן-חן, החווה בעמק המוות: הנ"ל, גרים מתנחלים בגליל (לעיל, הערה 31); מרים ברנשטיין-כהן, כטיפה בים — זכרונות, רמת-גן, 1971, עמ' 30-31; וכן יעקב הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א, עמ' 281-285; ספר ברנשטיין-כהן; דוד שו"ב (לעיל, הערה 54); יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ (לעיל, הערה 54).

106 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24; מנחם בן-אריה, שיחה עם אפרים אבידן (לעיל, הערה 18). למען הדיוק יש לציין, כי שני מקורות חולקים על הקביעה הכללית בדבר הצטיינותם של הגרים. האחד הוא המהנדס רוגוב, שזוטט לעיל, ומניעיו הוסברו; השני הוא נ' בנארי, האומר: "הגרים" לא היו עובדי אדמה מעולם, אלא בנאים, והיו זקוקים אף הם ללמד כאן חקלאות וברצון קיבלו את התורה מפי הערבים" (בסגירה בשנות המלחמה, ספר העליה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 379).

107 פ' כהן, 'על מטולה', ההשקפה, שנה ז (תרס"ו), גיליון צ.

זרים והצטיינותם בחקלאות עוררה קנאה, על אף שהמניעים להבאתם היו נכונים מבחינה אובייקטיבית.

הרב ניסנבוים הסביר, כפי שצוטט בפרק הקודם,¹⁰⁸ את הפוליטיקה של קלוורסקי ברצונו לייסד כפריה-גרים בסג'רה ובבית-גן. ההסתפקות במועט איפיינה את הגרים בכל אשר היו, למן חדרה שבה עבדו בחקלאות לראשונה בדרכם בארץ. יוסף קלוזנר מגדיר זאת בבירור:

[...] הם עובדים חרוצים ואינם מתאוננים על מצבם, ודבר זה מרגיז את האכרים העבריים המתאוננים, שהרי פקידי יק"א מראים להם על הגרים העובדים והמרוצים. על זה עויינים האכרים היהודיים את הגרים ביותר, והגיע הדבר לידי כך, שאף הגרים התחילו להתאונן, כדי להסיר מעליהם את חמת היהודים. כדבר הזה ראיתי במטולה [...]¹⁰⁹

קלוזנר מוסיף ומתאר את פגישתו עם רוסייה, גיורת ממטולה, המסבירה לו שהיא מתלוננת בגלל לחץ היהודים. על שאלתו 'כלום ברוסיה היה לך יותר?' היא משיבה: 'לא ... אבל שם מסתפקים במה שיש ... כאן לא ...'. היא גם מתלוננת שהבית גדול מדי, מביא להעסקתה זמן רב מדי בבית — דבר המקשה על עבודתה בשדה. על כן קובע קלוזנר: '[...] היהודים אינם אוהבים את הגרים כלל וכלל' [...].

משה שולמן מיטיב לתאר את השילוב שבין חריצות, הסתפקות-במועט וקנאה במדיניות המועדפת כלפיהם מצד קלוורסקי. כבר הסברנו את סיבות מחלוקותיו עם 'מר ק.' של אותם הימים; דבריו על הגרים מדברים בעד עצמם:

מר ק. משך לחוותו [...] את הגרים שבאו לא"י מקווקז וערבות רוסייה, אנשים אמיצים ובריאים שמהם היו גם חקלאים מלידה בכפריהם ברוסיה, וגם במטרה שבני ישראל ילמדו מהם את עבודת האדמה, הסתפקות במועט והכנעה לפקידים, כפי הרגלם בממשלת רוסייה הצארית.

נימת הביקורת על קלוורסקי מתגלה גם בסיום הדברים. מדיניותו בהעדפת הגרים גרמה 'לדאבון לב, לצרות ולסבל אין קץ של האכרים'¹¹⁰. חשוב לציין, שבמרוצת השנים הוקצה עוקצה של הבעיה. האיכרים האחרים למדו אף הם פרק בהלכות חקלאות, ובני הגרים שגדלו מילדותם עם בני שאר היהודים היו כמותם לכל דבר. כשהקימו את 'משמר השלושה', מושב הבנים ליד יבנאל, היו במייסדים בני הגרים כבני היהודים האחרים, בלא כל הבדל. חשוב לזכור שגם בתקופה הראשונה לא היתה התמונה חד-צדדית, על אף הבעיות שהוזכרו. המספרים בעל-פה שאינם צאצאי הגרים ולפיכך אובייקטיביים, ואשר חיו תקופות ממושכות עם הגרים (שלא כמתארים בכתב, שרובם באו לביקורים חד-פעמיים ולתקופות קצרות) סבורים שהיתה עזרה הודית; הגרים נקראו לעזרה בעניינים חקלאיים וטכניים, והשתלכותם בעבודה החקלאית של כלל הציבור במושבות החלה עוד בדור הראשון, כלומר בעשור הראשון של המאה.

108 לעיל, הערה 86, עמ' 253–254.

109 קלוזנר, עולם מתהווה, עמ' 148, 224–225.

110 שולמן (לעיל, הערה 96), עמ' 6.

בנוסף לחקלאות, עסקו אחדים מן הגרים גם בעגלונות, או בשירותים קרובים נוספים. לקלוורסקי היו, כאמור, עגלונים גרים. דוברובין, בהיותו בבית-גן, התפרנס גם מעגלונות והוביל נוסעים מחיפה למושבות.¹¹¹ יגורוב חזר מן הגליל ליפו כדי לקחת את משפחתו לשמסין — בעגלת קורקין.¹¹² על-פי טננבוים היה קורקין אפסנאי אצל יק"א ומדריך לחקלאות בראשית שהותו בסג'רה,¹¹³ וקוסטיצקי מגדירו כ'פקיד האורווה'.¹¹⁴ העגלונות, כמוה כשמירת השדות ועבודות נוספות אצל הפקידות או בשירות הציבור, היתה מקור-פרנסה נוסף לקצת מן הגרים. משה יבדוקימוב עבד בחוות מגדל כחבתן וכעגלון; גם בתל-יוסף עבד בעגלונות.¹¹⁴ בעשור הראשון למאה היו בעיקר שני סוגי חקלאים: איכרים רגילים או אריסים, המתאכרים בתנאי אריסות, ופועלים העובדים בחוות או אצל שני סוגי האיכרים הראשונים. יש לזכור שבשנותיהם הראשונות בארץ, היו הגרים פועלים בחוות בעיקר, ולאחר-מכן התאכרו, לרוב בתנאי אריסות. הגרים נתברכו באריכות ימים, ואפשר שעבודתם הפיסית הקשה סייעה לכך. אברהם קורקין, למשל, נפטר זקן ושבע-ימים בשנת 1927, והוא בן 107,¹¹⁴ וכמוהו האריכו ימים גרים אחרים. מצבות הגרים בבתי-הקברות במושבות הגליל מעידות על כך. ב'צ מיכאלי בספרו על סג'רה מרחיב על כך את הדיבור.

השתלבות הגרים בשמירה

הגרים השתלבו בשמירה ובחיי הביטחון של היישוב כבר בשנותיהם הראשונות בארץ, חרף קשיי קליטתם בתחומים האחרים, ולא עוד אלא שגם התבלטו בתפקידים אלה. עוד בתקופה שרבים מהם היו בחדרה הם הוצבו לתפקידי שמירה ונשאו עמם נשק, ומקרה הגר סאפינקוב, שירה ב' 1901 בערבי והרגו,¹¹⁵ יוכיח. בני קורקין שמרו עוד בחוות סג'רה,¹¹⁶ ואין פלא שנטלו חלק פעיל בשמירת המושבות לאחר-מכן.

בשנים הראשונות למושבות הגליל, עד לתקופה שבה הופקד 'השומר' על שמירתן ב' 1909–1910, לא היתה בהן שמירה יהודית מאורגנת. השומרים היו בעיקר צ'רקסים ובדווים, אך גם איכרי המושבות שמרו בתורנות, לאחר שעות עבודתם. סבל רב נגרם בשל כך למושבות. גם הגרים היו בין הנפגעים. סמוך לגמר תקופה זו, ב' 1910, נגנב בבית-גן העדר של דוברובין. הגר אהרון ביקוב מבית-גן נרצח במאי 1909 על-ידי צ'רקסי מן השומרים.¹¹⁷

111 ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 159; מרים ברנשטיין-כהן, כטיפה בים (לעיל, הערה 105), עמ' 31.

112 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 128.

113 בקעה זו ונערים אלה, עמ' 209.

114 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' חז.

114 א צרור מכתבים (לעיל, הערה 34 א).

114 ב הגירסאות על גילו המדויק בעת מותו חלוקות. צבי לבנה (לעיל, הערה 25), טוען שנפטר בגיל 95, ומיכאלי (לעיל, הערה 39) — בגיל 105.

115 על פרשת סאפינקוב ראה המליץ, במדור 'באה"ק' (אוקטובר 1901), גיליון 216; עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 160–162. המקרה עצמו יפורט בהמשך, בפרק העוסק בקשרים עם הקונסוליה הרוסית.

116 בקעה זו ונערים אלה, עמ' 12.

117 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 170. יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירת בארץ, מספר על רצח אהרון, בנו של דוברובין, בידי צ'רקסי. כיוון שאין דבר זה נזכר בשום סיפור מן הסיפורים הביוגראפיים על דוברובין, סביר להניח שיערי-פולסקין טעה וסיפר על רצח אהרון ביקוב.

הגרים לא רק שנפגעו אלא היו גם בין הנוטלים חלק בשמירה עד בוא 'השומר'. יצחק קורקין, בעזרת בנו ראובקה, ארגן את השמירה בבית-גן ודאג להביא שומרים ספרדים מטבריה, נוסף על הבדווים והצ'רקסים.¹¹⁸ הוא היה ראשון השומרים בבית-גן. את הירצחו של פנחס שמידט באפריל 1940, מסבירים כניסיון-שוד או כנקמה, על שיצחק קורקין ירה ופצע גנב ערבי בשדות בית-גן. ב-1909, עם הירצחו של הגר ביקוב, הצטרפו ליצחק קורקין צעירי בית-גן ויבנאל, שהכינו עצמם לשמירת-שדות מאורגנת ולהוצאת הערבים והצ'רקסים מהשמירה. ביניהם היה גם פרץ פיליפוב הגר. במקרה אחד נגנב העדר של אדלר. השומרים, וביניהם יצחק קורקין, לא הצליחו לתפוס את הגנבים, אך עצם העובדה ששמו בלילה מארב על הירדן עשתה רושם עז בסביבה. הסיפור על רצח הגר אהרון ביקוב מלמד על השתלבות הגרים בהתארגנות להעברת השמירה לידים יהודיות. יערי-פולסקין מסביר את הרצח בכך, שהגר הצעיר לא הסכים לשמירה לא-יהודית, וניסה להשפיל את ערכו של הצ'רקסי בעיני האיכרים שמסרו לו את השמירה, כדי שיפטרוהו משמירתו. בשל התגריותיו אלה נרצח.¹¹⁹

הגנבות וההיתקלויות עם הערבים, ובעיקר עם שבטי הבדווים בסביבה, החריפו. ב-1910 הוחלט שלא ניתן עוד לשמור בעזרת 'השמירה העצמית' שאורגנה, ויש לפנות ל'השומר'. 'השומר' הסכים לשמור בתוך יבנאל ובית-גן ולהשאיר את שמירת השדות בידי איכרי המושבות. לצורך זה התארגנו ארבעה שומרי-שדות, ויצחק קורקין ביניהם. לאחר שנה נטל 'השומר' את האחריות על השמירה כולה, ובכללה שמירת השדות ביבנאל ובבית-גן.

אף-על-פי כן היו מתחרים על השמירה מקרב אנשי המושבות. הגרים יצחק ויוסף קורקין וכן האחים יגורוב הציעו עצמם ב-1912 כשומרים במקום אנשי 'השומר', שכן הם ראו את עצמם שומרים בעלי ניסיון וראויים לתפקיד. ועד המושבות דחה את ההצעה, אך אחדים מן הגרים, ובעיקר יצחק קורקין, המשיכו גם להבא בתיגבור 'השומר' ובשמירת השדות, בעיקר כשהיה הכרח בכך.

ראובן קורקין, למשל, קיבל את השמירה הרכובה (מוחאדריה) ביבנאל בתרפ"ב.¹²⁰ תהליך דומה בהשתלבות הגרים בשמירה שבתורנות ובשמירת השדות היה בסג'רה ובמסחה. כבר ב-1908 העבירו את השמירה ל'השומר', ואולם באותן השנים לא היו אירועים בולטים שבהם נטלו הגרים חלק, ועל כן לא מצאנו סיפורים מיוחדים הקשורים בכך.

ניתן לומר, שהגרים השתלבו בשמירה ובביטחון היישוב, ולימים מדינת ישראל, בלא שימת-לב למוצאם הגרי. נציין כאן רק עובדות אחדות באשר למשפחת קורקין: ראובן (ראובקה) קורקין, נכדו של אברהם, התקבל כחבר ב'השומר', דבר שלא היה מקובל לגבי בני המושבות. 'מעטים מבני המושבות, כיגאל בן מטולה וראובן קורקין, בן בית-גן, מצאו דרכם ל"השומר"'.¹²¹ עוד בשנות מלחמת-העולם הראשונה, 1914-1918, עם הידלדלותו של כוח-האדם ב'השומר' סייעו יוסף

118 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 169.

119 יערי-פולסקין, מעשה בנר ובגירות בארץ; וראה גם לעיל, הערה 117.

120 בנושא השמירה ראה עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 234-250; וכן עבר-הדני, 100 שנות שמירה, תל-אביב 1954, עמ' 44-47. על קבלת השמירה על-ידי קורקין בתרפ"ב, ראה שם, עמ' 456; וכן בקעה זו ונערים אלה, עמ' 11-16.

121 ספר תולדות ההגנה, א, תל-אביב תשט"ו, עמ' 239.

הגרים הרוסיים בגליל בראשית המאה העשרים

קורקין בשמירה בשדות ויצחק קורקין בשמירה על העדרים. ראובן קורקין היה, לאחר הכיבוש הבריטי, מראשוני השוטרים העבריים בנפת טבריה, שכן אנשיהם גויסו מאנשי 'השומר' ומפעילי הביטחון בגליל.¹²²

הגרים כנתינים רוסיים

סוגיה מעניינת היא קשריהם של הגרים עם רוסיה, שהקיאה אותם מתוכה ורדפה את אנשי הכיתות הדתיות השונות שבה במשך שנים רבות.

יואב דוברובין לא הצליח, עם עלייתו ארצה, להשיג רשיון-שהייה בארץ אלא לאחר התערבותו של יהושע חנקין, ולאחר משא-ומתן בין האחרון ובין השלטונות התורכיים, שאסרו את דוברובין. הוא היה חשוד בעיני השלטונות, שכן עלה כנתין רוסי, בקרב עדת צליינים רוסיים-פראבוסלבים, ובעיני התורכים נחשב נתין רוסי זר. כזכור, היו אלה ימי הממלכה העות'מאנית בארץ-ישראל, שבה שרר משטר הקאפיטולאציות וכל ארץ זרה היתה אחראית על נתיניה בארץ.¹²³ משפחת קורקין נתקלה בבעיות דומות, כשביקשה לרדת בחוף יפו וירידתה עוכבה.¹²⁴

אלה היו הבעיות הראשונות של נתינות, שבהן נתקלו מקצת מן הגרים בבואם ארצה, ולהוציא מקרים חריגים היו אלה גם האחרונות. הקונסולים בערים היו מעורבים מעט בחיי הגרים, שכן בדרך-כלל היו תפקידיהם יצוגיים בלבד.¹²⁵ כדוגמה לחריג ישמש מקרה הגר סאפינקוב, שהרג בחדרה ערבי שניסה לשדדו. ב'המליץ' מאוקטובר 1901 מסופר:

הפקיד [התורכי — י"ד] לקחהו ויובילהו לחיפו, ויען שהוא נתין רוסיא, מסרהו להקונסול הרוסי שם [...] הקונסול ענה כי עליו לשלחהו לרוסיא, שיעמוד שם במשפט, אחרי שהנהו איש צבא — כי איש צבא משוחרר הוא האיש, וגם היה במלחמת פלעונה — ושלחהו באניה הרוסית לרוסיא.¹²⁶

ממאסרו היפנה סאפינקוב בקשה לצאר, ועניינו הגיע עד לציר הרוסי שבקושטא, הבירה העות'מאנית. התורכים, שלא רצו להסתבך במריבה עם הרוסים, העבירוהו מחיפה, מקום מאסרו, לרוסיה.

בספרו על השנים הראשונות של המושבה מצפה מציין עבר-הדני בקשר עם נתיני רוסיה והגרים בכללם:

[...] והקונסול הרוסי יושב טבריה תמך ב'נתיני' (יוצאי רוסיה) ובחסותו 'הרביצו ולא חסו' על גנב, ואפילו בשוטר הממשלה היתה פגיעתם רעה [...] ¹²⁷

122 בקעה זו ונערים אלה, עמ' 12, 14.

123 יציר-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ.

124 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24; שליו (לעיל, הערה 44).

125 על הייצוגיות שבתפקיד הקונסול הרוסי ראה: מ' בן הלל הכהן, 'הקונסול הרוסי האחרון', עולמי, ספר חמישי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 176. וכן שמעתי על כך בעל-פה מפיהם של מרים ברנשטיין-כהן, שמואל שולמן, בן-ציון מיכאלי ואחרים.

126 המליץ (אוקטובר 1901), גיליון 216. על הפרשה ראה גם עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 160-162.

127 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 218.

בחסות הנתינות הרוסית, שיוצגה על-ידי הקונסולים בערים, יכלו הגרים, כשאר היהודים נתיני רוסיה, להיחלץ ממצבי-מצוקה, בעיקר ביחסיהם עם הערכים ועם השלטונות התורכיים. הנתינות הרוסית של הגרים, על קשריה הפאסיביים עם הקונסולים בערים, לא נתקלה בקשיים עד מלחמת-העולם הראשונה. כיתר אנשי המושבות היו גם גרים שהתעתמנו, אך רובם נשארו בעלי נתינות רוסית. בפרוץ מלחמת-העולם לחצה הממשלה התורכית על כל הנתינים הזרים, וביניהם הרוסים, להתעתמן. ואמנם בדרך-כלל התעתמנו גרים, דבר שגרר גם לעתים השתלכות בעבודת הצבא התורכי ועזיבת המושבות. פבריקנט, איש סג'רה, מספר על הליכת בני המושבה לעבודות הצבא בכאר-שבע, וביניהם היו גם הגרים ניצ'ייב (עפרוני) פרוטופוב (שמואלי) וקורקיץ.¹²⁸ אין הוא מציין אותם בנפרד משאר בני המושבה. וזו נקודה שמן הראוי להדגיש: בתחום זה היתה השתלכותם של הגרים במושבות מלאה (יש לזכור, שמדובר בשנים 1914–1918 לאחר העשור שבו עיקר דיונונו). בחילוקי-הדעות על ההתעתמנות וההשתלכות בעבודות הצבא התורכי, היה מעמדם של הגרים כזה של שאר הנתינים הלא-עות'מאניים ולא כקבוצה נפרדת ומיוחדת של גרים.¹²⁹ ולא רק בעניין הנתינות הרוסית היו הגרים קרובים לרבים אחרים במושבות, אלא גם בהווי-החיים הרוסי; קטעי הווי זה נשתמרו בארץ, ובהיותם מוכרים לגרים כלאיכרים ולפועלים רבים שמוצאם מרוסיה, תרמו הללו הרבה לקירוב הגרים לאנשי המושבות. חתונתו של גד אביגדורוב עם יפה, בתו של משה קורקיץ, מתוארת לפרטיה בידי המורה יכנאי,¹³⁰ ובתיאור מודגשת השירה הרוסית, שירת הוולגה והדון. נחום בנארי¹³¹ מדגיש אף הוא את 'הרוסיות' שבמנהגים ובשפה הרוסית, שבהם היו הגרים שותפים לשאר שכניהם. ומספר על כך יגאל אלון (פייקוביץ'): '[...] אבי, שגם הוא מוצאו היה מרוסיה, קשר עם גרים אלה קשרי ידידות ועבודה הדוקים במיוחד'.¹³² לא ייפלא אפוא שהסאמאבאר, פרטי הלבוש, השפה הרוסית ומאפיינים אחרים היו משותפים לגרים ולשכניהם היהודים שבאו מרוסיה, והדבר מוצא את ביטויו במקורות אלה ובאחרים.¹³³

דבקותם של הגרים ביהדות

הגרים הצטיינו בדבקות רבה ביהדות. ואמנם תופעה זו של כניסת אלמנט דתי לחברה חילונית ביסודה יצרה קשיים לשני הצדדים, והכבידה על קליטתם של הגרים בסביבה היהודית הרגילה. כבר בראשית דרכם בארץ ניכרה אדיקותם הרבה של הגרים במצוות. על קיומם של חיידת נפרדים בידי הגרים ביפו כבר עמדנו בתיאור של 'זלימן גוי' בפרק על יפו.¹³⁴ על תיאורן של הגיורות ביפו, שנוכר באותו פרק, מוסיף יוסף קלוזנר שהן מתרעמות על בעלי-הבתים ובעלות-הבתים שלהן,

128 שם, עמ' 358.

129 על חלקה של קבוצה זו בהשתלבותם של הגרים בחברתם היהודית — ראה להלן. העיד על כך גם בעל-פה שמואל שולמן.

130 ראה: ספר תולדות ההגנה (לעיל, הערה 121), א, עמ' 268; וכן ספר העליה השנייה, עמ' 379.

131 נ' בן-ארי, 'בסג'רה בשנות המלחמה', ספר העליה השנייה, עמ' 379.

132 י' אלון, בית אבי, תל-אביב תשל"ד, עמ' 10.

133 בעיקר בתיאוריהם של יעקב ברנשטיין-כהן, ניסנבוים, קלוזנר ומרים הרי, *Springtide in Palestine*, לונדון 1924, עמ' 43–44, 103.

134 ראה לעיל, עמ' 46, יערי-פולסקין, חולמים ולוחמים (לעיל, הערה 59), עמ' 143.

יהודית קורקין, בית-גן (1920)

היהודים מלידה, שאינם זהירים במצוות — מחללים שבת, אוכלים בימי צום וכד' — בניגוד להן, שבאו במיוחד לארץ-ישראל, הארץ הקדושה.¹³⁵ בחדרה הוטלה על הגירות שרה האחריות על המקווה, ו' [...] אל נכון שימשה על הצד היותר טוב'.¹³⁶ אף-על-פי שהחברה היתה חילונית ביסודה, נותר עדיין יחס-כבוד מיוחד למוסדות-הדת השונים. ואכן, הטלת ענייני המקווה על גירות מעידה, שסמכו על הגרים בענייני דת. רבקה יפה מוסיפה ומספרת:

[...] הגרים היו אמנם בורים, אך את מנהגי היהדות הם למדו ומלאו באהבה ובמסירות. הם מלאו את כל הדינים שאפילו היהודי הטוב ביותר לא היה מדקדק בהם. אמנם, בהתחלה הם נקראו [בפי היהודים — י"ד] 'שבתים', משום שמלאו רק את מנהג שמירת השבת, אבל תוך שהותם בין היהודים הם למדו, ומלאו יפה את כל הדינים, והפכו יהודים לכל דבר.¹³⁷

יחסם ליהדות מצא ביטוי גם בהסבת שמותיהם הרוסיים לשמות עבריים; ספונוב פנה לוועד חובבי-ציון בחדרה וביקש להסב את שמו לאברהמוב.¹³⁸ מאפיינים אלה של דבקות הגרים ביהדות, המתייחסים לראשית שהותם בארץ, ניכרים ביתר הרחבה גם בהמשך דרכם בארץ. נפרטם אחד לאחד:

(א) לימוד המצוות על אף הבורות התחילתית. עניין זה מוזכר גם ב-1907. ד"ר ברנשטיין-כהן, ש'התענין במיוחד בגרים' בשבתו בבית-גן, כותב:

[...] לגרים אין שום מושג על תפילות ישראל ומנהגיו [...] הרבה אפיודות עס-א-רציות אפשר לשמוע בספורי הגרים [...] אף על פי כן השתדלו ללמוד ולהקפיד במצוות, וכשם שברוסיה, בה גרו בכפרים הרריים [...] לחג הפסח היו מזמינים איזו יהודיה זקנה, שילמנו לה סכום הגון כדי שתערוך הכל בבית ברוח החג ולא ישאר, חלילה, חמץ בבית [...] והיא הסבירה להם חוקים ומנהגים עבריים [...] כך גם היו מזמינים מטבריה יהודי בעל תורה שישמש אצלם 'חזן' בבית-גן.¹³⁹

בפסח המתואר כאן ניצל ה'חזן', שלא היה אלא 'מומוס בקרקס נודד', את בורותם של הגרים, וניהל את התפילה בנעימות לא מתאימות וללא הכשרה כלשהי.

(ב) ההקפדה על קיום המצוות. ר' בנימין, בספר זכרונותיו 'מזבורוב ועד כנרת', מתאר את גרי יבנאל העובדים בהקמת חוות כינרת:

[...] לפנות בוקר, לפני התחלת העבודה, הם אומרים תהילים ברוב רגש, גם בבכי, בתחנונים. לאחר כך הם חובשים תפילין, טליתות, עורכים תפילה, סועדים פת שחרית ומתחילים לעבוד.¹⁴⁰

135 קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 147.

136 עבר-הדני, חדרה, עמ' 147.

137 רבקה יפה, הגרים (לעיל, הערה 16).

138 שם, בהמשך.

139 ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 160-161.

140 ר' בנימין, מזבורוב עד כנרת, ספורי זכרונות, תל-אביב תש"י, עמ' 235.

אברהם קורקיין וכן מטביוב הזקן מוזכרים כיודעים בעל-פה את התנ"ך ומצטטים ממנו. צבי לבנה מצטט מאמרותיו של קורקיין הזקן, המתבסות על התנ"ך: 'זכות חייו של האדם היא רק בעבודה'; 'הגדופים והקללות הם מהמידות הכי גרועות. חייב אדם להזהר מהם'.

לבנה מזכיר את אברהם קורקיין בהערכה רבה, כהוגה-דעות המשמש דוגמה אישית, ובסיס תורת חייו, שעליה נהג לדבר בלילות, הם התנ"ך ועיקרי היהדות.¹⁴¹ אברהם קורקיין, מי שהיה איש-דת נוצרי בצעירותו, נעשה איש-דת ואיש-רוח יהודי, משהתגייר ודבק ביהדות ובעיקריה, משום שהאמין שהמקור הוא התנ"ך היהודי, כתבי הקודש. מסופר על דוברובין ובניו, שמחשש חמץ ישבו בתענית כמעט גמורה בעלותם ארצה בפסח.¹⁴² ארון-הקודש בעתלית נבנה בהתנדבות על-ידי הגר מטביוב, משום שראה בעבודתו מצווה גדולה מאוד. בקרבות מלחמת-העצמאות, כשעזבו את סג'רה אנשיה שלא לחמו, נטלה עמה הגיורת מרים פרוטופוב (שמואלי) את אוזייה ואת ספר-התורה — מעשה המעיד על החשיבות הרבה שמייחסים הגרים לדת, שנתקשרה בעבודתם בחקלאות, בעבודת-האדמה של ארץ-הקודש.¹⁴³ ב"צ מיכאלי מספר בהרחבה כיצד שאף משה קורקיין בכל מאודו לקיים 'מצוות פטר חמור'.¹⁴⁴

שלושה מבניו של דוברובין הזקן ואחד מחתניו מתו בצעירותם. בכל אבל נוסף היה דוברובין מנחם את המשפחה בגאולת-הארץ העתידה לבוא ומציין, שבשום פורענות לא עלתה מעולם על דעתו המחשבה לעזוב את הארץ. אשתו של אחד מבניו שנפטר בקדחת היתה נוצרייה, שהתגיירה בגללו ועזבה את הוריה ברוסיה. מששמעו ההורים על מות בעלה ביקשו לחזור לרוסיה. דוברובין הזקן הסכים לכך, לטובתה של האלמנה, אך זו סירבה, מתוך דבקות בדת ישראל ובארץ-ישראל. דוברובין הזקן גם לא רצה לעבד במשותף את האדמה בבית-גן עם הערבים, שכן, לדבריו, הוא בא לכאן לא אליהם, אלא אל ה'יבריים' (היהודים), הסובלים בגלל הדת האמיתית. הוא נשא את נפשו לבית-ספר יהודי, שבו ילמדו בניו עברית וכד'.¹⁴⁵

(ג) אידיאליזם יהודי. המורה יכנאי, בתארו את 'קסמי הגליל', מספר על הגיורת הזקנה מסביבות הדון שגרה בחוות סג'רה עם נכדה יונה. בעת שביחת הפועלים בתרע"ד הם הועברו, על חפציהם, מן החווה. הדבר היה בפסח. הזקנה צעדה עם יונה לעבר בית דודתו, בתה של הגיורת, כשהיא 'עמוסה סל גדול מלא כלי פסח וחבילת מצה. רצייתי לעזור לה, להקל עליה משאה — אך היא סרבה. בלכתה כפופה אחרי נכדה אמרה: "ומה בכך, בגלל מולדת כדאי לסבול מעט..."'¹⁴⁶ [ההדגשה שלי — י"ד].

141 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25); וכן צבי לבנה בעל-פה.

142 יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגיורת בארץ.

143 שתי עדויות אלה נמסרו מפי דוד גולדמן, איש כפר-תבור, שעוסק בתולדות הגליל, בן-ציון מיכאלי. ראה ב"צ מיכאלי (לעיל, הערה 39), עמ' 105–109.

144 שם. אליעזר שמאלי כתב סיפור לילדים על הגר צ'דוב, שחרש בחורשת הברון, אף על פי שלא נמצא יהודי 'רגיל' שיעשה זאת, בשל דבקותו הרבה במצוות יישוב ארץ-ישראל. אמנם אין זו עובדה היסטורית אלא סיפור, אך 'מוסר ההשכל' שבו מלמד יפה על תכונה זו של הגרים שהוזכרו. ראה: א' שמאלי, אור בגליל, רמת-גן תשי"ד, עמ' 102–115.

145 אבן-חן, החווה בעמק המוות (לעיל, הערה 31); ספר ברנשטיין-כהן; יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגיורת בארץ.

146 יעקב מאיר (המורה יכנאי-כנוביץ), 'קסמי הגליל', ספר העליה השניה, עמ' 377. על-פי עדותו בעל-פה של ב"צ מיכאלי, מדובר בבני משפחת פרוטופוב-שמואלי.

(ד) מעבר מן התרבות הרוסית אל העברית. מעבר זה, שמצא ביטוי בשילוב הרוסית והעברית בספרי הדת, היה בעל משמעות מעבר לעניין הלשונית.¹⁴⁷ את הקשרים עם ההווי הרוסי הראינו בפרק הקודם, וכן נתייחס לבעיית המעבר הזה בפרק האחרון של המאמר, הן בהשתלבותם של הגרים בסביבה היהודית. כאן נתאר את ביטוייו של מאפיין זה בתחום חיי הדת.

מרים הרי, בספרה *Springtide in Palestine*, מתארת את פגישתה עם 'מאטוסקה' (Matouska), גיורת זקנה בסג'רה, ששמה שרה ושם בעלה אברהם. הגיורת הראתה למרים הרי את הסידור, שצדו האחד ברוסית וצדו השני בעברית, כדי להוכיח לה את דבר היותה 'יהודיה טובה'. שלוש פעמים ביום היא מתפללת תפילת שמונה-עשרה, אבל אלוהים מנע ממנה את חסדו — היכולת לדבר עברית. היא מאוד אורתודוקסית, 'מזרחי', בדת.¹⁴⁸ בפסח היא הולכת לירושלים, לנשק את אבני הכותל המערבי ולהשתטח על קברות האמהות.

תיאור דומה מצוי באותו ספר על דוברובין בראש-פינה, שאליה עבר מיסוד-המעלה. דוברובין טען בקנאות להיותו בן הגזע השמי, בן לשבט יהודי שהוטבל לנצרות בכוח, והוא מציין שהוא מתפלל שלוש פעמים ביום לפי הסידור בחלקו הרוסי, וה' קורא מעבר לכתפו בחלקו העברי ... גם הוא התנחם בעובדה שבניו מדברים עברית, והם מנעימים לו בחגים מספר השירים 'כנור ציון', בעברית, כשהוא עצמו קורא בתרגומו הרוסי.¹⁴⁹

אשר לאי-הצלחתו של אחד האיכרים בניהול חנות ביבנאל, מזכיר קוסטיצקי בזכרונותיו שהגרים נוהגים היו לומר ברוסית, ולהצדיק זאת: 'עלי בייק, עט אנאש בק' (זה אלוקינו). אף בביטוי זה ובלשון אמירתו יש משום סמל לעניין הגדון כאן.¹⁵⁰

(ה) 'שאריות' נוצריות. על אף הדבקות ביהדות, קשה היה לגרים להיפטר מכמה נוהגים נוצריים שדבקו בהם, ובעיקר מנוהג ההצטלכות. מרים הרי מתארת בספרה את דוברובין, מפי אחד האיכרים שפגשה, כמי שמשתמש בביטוי 'יהודי מלוכלך' בשעת כעסו.¹⁵¹ בעת ביקורו של הברון רוטשילד בכפר-תבור, ב-1914, רצה פרנק, הפקיד הראשי של 'יק"א, להראות לו בית מסודר והכניסו למשפחת גרים. האשה, שראתה את הברון והכירה אותו על-פי התמונות, התרגשה מאוד והצטלבה מרוב התרגשות ...¹⁵² בעת שהעביר דוברובין הזקן את ד"ר ברנשטיין-כהן הקודח בעגלה מבית-גן לצמח, בדרכו ליפו, היה עליו לעבור את הירדן הגועש בעונת החורף. הסוסים סירבו לחצות את הנהר. דוברובין עשה אפוא תנועת צלב על ראשיהם, ב'צלב רחב, פראבוסלבי, והם עברו את הירדן. לא ייפלא אפוא, שמרים הרי מתארת אותם כמערככים ביטויים ערביים בדיבורם ומסבירים ש'אללה' הוא האלוהים היחיד...¹⁵³

147 לנקודה זו לא מצאתי מקבילה ביפו או בחזרה, להוציא, אולי, עניין הסבת השמות. אך סימוכין לכך היו כבר במושבות הגרים בסיביר, ראה לעיל, עמ' 35.

148 מרים הרי (לעיל, הערה 133), עמ' 43-44. 'מטוסקה' — כינוי או שיבוש למלה 'אמא' (ברוסית). ייתכן שאלה היו אברהם ושרה קורקין (שמותיהם המקוריים: אלכסנדר וקתרין), שכן היו היחידים בין גרי סג'רה שאלה שמותיהם הפרטיים; השם 'מזרחי' — כציון לתמיכה בתרדים, לאדיקות.

149 שם, עמ' 103. וראה גם דוד שו"ב (לעיל, הערה 54).

150 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' רצו.

151 מרים הרי (לעיל, הערה 133), עמ' 103.

152 מפי ד"ר פנחס נאמן.

153 מרים הרי (לעיל, הערה 133), עמ' 103; ספר ברנשטיין-כהן (לעיל, הערה 19), עמ' 159; כטיפה בים (לעיל, הערה 105), עמ' 31.

(ו) הבדלי-דורות. בני הדור הראשון של הגרים הקפידו בענייני דת הרבה יותר מבני הדור השני והשלישי, שכבר באו אל המוכן, גדלו עם ילדי האיכרים היהודיים במושבות וקיבלו את היהדות החילונית. בני הדור הראשון עשו כל שביכולתם כדי להתקבל בקרב היהודים, אך בני הדור השני נולדו כיהודים, או שהתגיירו בגיל צעיר מאוד ולפיכך לא נזקקו למאמצים אלה. השימוש בלשון הרוסית אצל הדור הראשון הוא סמל למעברם מתרבות לתרבות ומשפה לשפה: בעוד שהדור השני כבר נזקק לעברית, עדיין נזקק הראשון לברכה ברוסית כשעלה לתורה; לא כן בני ובני-בניו.¹⁵⁴

(ז) שמות עבריים במקום רוסיים. אחדים מן הגרים שהגיעו ארצה הסבו את שמותיהם לעבריים, כחלק מהשתלבותם בחברה היהודית. נזכרים בקצרה: בית יוסף; עפרוני (ניצ'ייב); שמואלי (פרוטופופוב); יעקובי (מטביוב); יצחקי (איסקוביץ-סזונוב); גורן (יגורוב); אבנר (יבדוקימוב); אבידן (גרודניאנסקי). אלה הם השינויים הידועים לנו בדור הראשון והשני של הגרים, אך סביר להניח שהיו שינויים-שמות גם בדורות שלאחריהם.

(ח) שאיפה לנישואין עם יהודים שאינם גרים. נישואין מסוג זה נחשבו בעיני הגרים למביאי-מזל ולמבשרי קליטה בחברה היהודית. דוברובין הביא לבנותיו חתנים מבחורי הישיבות בטבריה. 'האחים מטביוב השיאו את אחותם האלמנה ליהודי, חייט בטבריה, קבצן ושכור, ורק משום שהיה ידוע כבר-אוריין' — מספר ברנשטיין-כהן.¹⁵⁵ עם זאת היו לגרים קשיים לבוא בקשרי נישואין עם שאר היהודים, בעיקר בדורות הראשונים. על קשיים אלה נרחיב את הדיבור בהקשר של קליטת הגרים בסביבתם.

לסיום פרק זה נדון בהשלכותיהם של המאפיינים השונים לדבקותם של הגרים ביהדות על יחסיהם עם סביבתם היהודית.

אפרים קינן מתאר בזכרונותיו פגישה עם דוברובין הזקן, שבא לקנות אצלו דירות לשני בניו שעברו לתל-אביב. משנשאל דוברובין מדוע הוא מקפיד לגדל זקן ופיאות שלא כקינן וכשותפו, שגם הם יהודים, השיב:

כיצד אשווה לכם ואני כבן חורג לגביכם, הבנים האמיתיים של האומה? עמכם ינהג, איפוא, הקב"ה כנהוג אב בבן סורר — יעניש ויסלח לכם על כל חטאיכם. מה שאין כן בן חריג, שהוא עתיד ליתן את הדין על כל דבר עבירה, כקטן כגדול, ולפיכך עלינו להקפיד שבעתים.¹⁵⁶

אומר בעניין זה אברהם קורקיין:

הכל עשיתי בחיי כדי לחדור ליהדות, משתדל לקיים את כל המצוות, זוכר בע"פ את כל התנ"ך, אולם בכל זאת אינני מזרע אברהם. כל נחמתי — שנכדי, אשר יבואו בברית עם בני ישראל, יזול בהם גם דם של אברהם.¹⁵⁷

154 כך מסופר על דוברובין, שעלה לתורה כשמלאו לו מאה שנה; ראה אבן-חן, החווה בעמק המוות (לעיל, הערה 31), עמ' 171. גם אחדים מן המספרים בעל-פה סיפרו שהיו מתפללים ברוסית ועולים לתורה בעברית. כך טוען גם דוד גולדמן במבוא לספר 'תשל"ו'.

155 ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 160.

156 א' קינן, במעגלי דורי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 101-102.

157 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).

דברים אלה, מפי אומריהם, לא זו בלבד שמדגישים את אדיקותם הרבה של הגרים, אלא מבחירים גם את כניסתו של אלמנט דתי מאוד לחברה שהיא ביסודה חילונית. כך נוצר אפוא קיטוב בין יהודים, המרשים לעצמם 'זלזול במצוות וחטא', שכן הם יהודים מלידה, ובין יהודים שהקריבו מולדת ישנה, קרובים ורכוש, סבלו סבל רב בנרדדיהם — והכול כדי להגיע לארץ הקדושה ולזכות לקיים את המצוות בה.

זליג שטורמן מספר על נשי הגרים בסג'רה, שבאו בשבת אחת למניה וילבושביץ (שוחט), שהיתה גזברית חוות סג'רה ומן המנהיגות הכולטות שם, בטרוניות על הבחורים. הסיבה לכך היתה שהבחורים ירו מסיבה כלשהי יריות-שמחה באוויר, ובכך הפריעו את מנוחת האלוהים וחיללו את קדושת השבת בפרהסייה; והלא באו לארץ כדי לקיים בה את המצוות!¹⁵⁸ סיפור קצר זה יש בו כדי להבליט את הבעיה המרכזית בנושא הדתי, המלווה מתיחות בין גרים ויהודים. אומר קלויזנר:

היהודים אינם אוהבים את הגרים כלל וכלל, הם מלגלים עליהם, חושבים אותם לטפשים ומטומטמים, ומתרחקים מהם [...] דבר המוכיח [...] כאילו חדלו היהודים מלחבב ולהעריך את אמונתם [...] כאילו היהדות היא להם משא כבד, ולמה יטענוה גם על אחרים? [...] כאילו שטות היא להדבק ביהדות.¹⁵⁹

אמנם אין בקביעה מוחלטת זו כדי ללמד על יחסי הגרים עם שאר היהודים, עם זאת מצטייר ממנה קיטוב, שנוצר על רקע דתי, בחברה שהתלבטה מאוד בקביעת יחסה לדת, ואשר אצל רבים בה זוהתה הדת עם הגולה השנואה. עצם ההבדל הבין-דורי בשמירת הדת אצל הגרים, כשהיסוד הדתי נחלש והולך במידה בולטת במרוצת הדורות, מעיד על הקושי שיצרה דבקותם בדת.

קליטת הגרים בסביבתם היהודית והשתלבותם בה בדברים הבאים של יוסף קלויזנר, מצד אחד, ושל יצחק בן-צבי, מצד אחר, יומחש לעינינו ההבדל בקליטתם של הגרים בסביבתם היהודית: על שאלתו של קלויזנר עונה העגלון ממטולה:

זהו 'גר', רוסי בן רוסי, מן הפלכים הפנימיים של רוסיה, שקיבל עליו את דת ישראל. במתולה למד לדבר מעט ז'רגון. כמוכן, מדבר הוא כ'גוי המדבר יהודית'.¹⁶⁰

מדובר כאן בגר בן הדור הראשון, השונה בדתו ובשפתו. ואילו יצחק בן-צבי מתאר את ראובקה קורקין, שנאסר לאחר 'מאורע מרחביה':

טפוס מיוחד במינו הוא ראובקה קורקין. מוצאו מגרי רוסיה, שהתאחזו בין אכרי הגליל. אך הוא בעצמו כבר נולד ונתחנך בארץ. ע"פ דבורו העברי והיהודי אי-אפשר כמעט להכיר כי מוצאו סלבי, אלמלא רשומי פניו ושערותיו הבהירות, המגלים במקצת את הסוד. אבותיו נתייהדו לשם דת-ישראל, והוא — לידתו וחנוכו כבר היו ביהדות.¹⁶¹

158 ד' שטורמן, דפים פזורים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 9-11.

159 קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 147.

160 שם, עמ' 221.

161 בן-צבי, רשמי דרך, ירושלים תשל"ב, עמ' 187.

כאן מדובר בכך הדור השלישי, שהיה חבר ב'השומר', נולד בחברה יהודית והיה מלכתחילה כאחד ממנה.

יש לציין שרוב המקורות הכתובים מזכירים את היחס הקשה לגרים, נוסח 'קשים גרים לישראל כספחת'. לעומתם ציינו רוב המספרים בעל-פה כמאפיין דומיננטי את הקליטה — היחס לגרים כאל שווים לכולם. הסיבה להבדל בהדגשת המאפיינים השונים נעוצה במידת הקירבה ובמידת הזמן: המקורות הכתובים הם פרייטעס של 'אורחים לרגע', נוסעים ומבקרים למיניהם, שתיארו את השנים הראשונות והדורות הראשונים. לעומתם, המקורות שבעל-פה הכירו מקרוב ובמשך זמן רב את הגרים. הללו מתארים אפוא את התהליך, ולא-דווקא בשנים הראשונות; הם עצמם מקבילים בגילם לבני הדור השני והשלישי שבמשפחות הגרים, ועיקר זכרונותיהם — מבני גילם. ניתוח זה של המקורות משמש הוכחה לשני מאפיינים בולטים לגבי קליטת הגרים בסביבתם היהודית: על-אף קשיי הקליטה היתה בכך אמביוואלנטיות: (א) יש להבדיל בין התחומים שבהם היו חריג בולט ואשר היקשו על קליטתם (הצטיינות בחקלאות; דבקותם בדת) לבין אלה שבהם השתלבו מיד (שמירה וביטחון; ההווי והנתינות הרוסיים); (ב) קליטתם בסביבה היהודית היתה תהליך ממושך. ככל שהתארך זמן שהותם קחה עוקצם של התחומים החריגים והם היו ככולם. נביא עתה ארבעה תחומים כלליים, נוספים על אלה שדנונו, ואשר בהם מומחשת אמביוואלנטיות זו בתהליך קליטתם של הגרים.

(א) חיי היום-יום. מצד אחד נתקלו הגרים, בעיקר ילדיהם, בהודמנויות שונות, בכינויי-גנאי: 'גרים' ו'גויים'. היו פעמים שגם המורים בבית-הספר התבטאו בצורה מעליבה זו בכיתות. לרבים מילדי הגרים נודע דבר היותם יהודים 'מיוחדים', לאחר שילדים אחרים הציקו להם בכינוי 'גרים' ו'גויים', והם שאלו את הוריהם לפירושן של מלים מוזרות אלה.¹⁶² זליג שטורמן,¹⁶³ קושניר,¹⁶⁴ הרב ניסנבוים¹⁶⁵ ואחרים מזכירים את קשיי הקליטה של ילדי הגרים, שנבעו ביסודו של דבר מקשיי השפה והתרבות החדשים בדור השני, בעיקר, לעומת זאת מצויות עדויות על יחסים יפים וקרובים בין הגרים לסביבתם כבר בדור הראשון והשני. קונסטיצקי מספר על אברהם קורקין כעל מכניס-אורחים, שהיה מעורה בחיי סביבתו:

[...] ליצחק [קורקין — י"ד] אב זקן בסעדשרא [סג'רה — י"ד] אברהם בן אברהם, איש ישר וטוב לב, מכניס אורח ושמח לעשות טובה לזולתו [...] ובכל פעם שהיינו באים היה מקבל אותנו באהבה ובחיבה, ולא הרפה מאתנו, עד שהיינו מוכרחים להכנס לביתו ולשתות טי,

162 כשאנו מציינים 'מעידים בעל-פה' אנו מתכוונים בקטע זה למה שאמרו על המשפחה אחרים, שאינם גרים. יחד עם התלוקה הברורה, פחות או יותר, לדורות, יש לזכור שהתמונה הכללית היתה כזו המתוארת, אך בשום פנים לא היתה חלוקה דיכוטומית ברורה. גם בדורות הראשונים קשיי-הקליטה ניכרו סימנים חיוביים, וגם בדורות השלישי והרביעי עוד ניכרו סימני יחס שלילי. כך, למשל, מזכירה שושנה פייגין [קורקין], בת הדור השלישי, התנגשות חריפה עם מורה שאמר לה בכיתה 'הגויה מפריעה' ו'גויה נשארה גויה'. ומלכה דרור [קורקין], בת הדור הרביעי, מזכירה גם היא שמות-גנאי דומים, שנאמרו בין חבריה הילדים.

163 דפים פזורים (לעיל, הערה 158).

164 ש' קושניר, אנשי בזלת — השטורמנים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 27-28.

165 לעיל, הערה 86.

ובעת הצורך היה משתדל ליתן מקום ללון, והיה יושב עד זמן מאוחר בלילה ומספר לנו כל מיני מעשיות מחיי האכרים מקוקו, וכל מטרת ספורו היה לחבב עלינו עבודת האדמה!¹⁶⁶

ברוך צ'זיק מספר ביומנו כי 'רושם גדול עושה עלי הזקן ק' [ורקין]'. וכן 'כשבאו לסגרה הכניס אותם לבית קורקין. הזקן והזקנה היו אנשים פשוטים וחביבים וקבלו אותנו בסבר פנים יפות. וקוסטיצקי מוסיף ומספר כיצד סייע אברהם קורקין לו עצמו, בעת שוד בהמותיו.¹⁶⁷ המספרים בעל-פה העידו גם על סיועם של הגרים בתחום החקלאות והעגלונות לשכניהם שאינם גרים.¹⁶⁸ כאן בולט רצונם העז של הגרים להיקלט בין אחיהם היהודים; הסיפורים על חיי היום-יום, מפי המספרים בעל-פה, מעידים על קשרים חברתיים הדדיים.¹⁶⁹

(ב) בתחום התעסוקה. דוברובין, שעוד ברוסיה נשא גיורת לאשה, העדיף להעסיק גרים, כאפרים גרודניאנסקי וגבריאל פולין.¹⁷⁰ משפחות קורקין וסזונוב, ביושבן בבית-גן, סייעו לקליטתם בעבודה של בני דוברובין-גרודניאנסקי כביטוי ל'אחוות גרים'. לעומת זאת, אברהם קורקין ובנו אליהו (שנחשב, לקראת סוף העשור, אחד האיכרים האמידים בסג'רה¹⁷¹) וכן בנימין יצחקי (איסקוביץ) ובני גרים נוספים העסיקו, משנתבססו בחקלאות, פועלים יהודים שאינם גרים. וכאילו נתערבבו היוצרות: במקום יהודים לעומת גרים — איכרים לעומת פועלים.¹⁷²

(ג) קשרי הנישואין של הגרים. ידועים מקרים אחדים, שבהם סירבו אנשי המושבות, ובכללם גם 'כלי קודש', שלכאורה היה עליהם להעדיף את הגרים ולקרבתם, להשיא את בנותיהם לבני גרים. על כן רבו מקרי הנישואין של גרים בינם לבין עצמם: ראובן גרודניאנסקי התחתן עם תמר דוברובין; בנימין איסקוביץ (יצחקי, לבית סזונוב) נשא לאשה את חנה בת אברהם קורקין; שני בנים נוספים של אברהם קורקין, משה ויצחק, נשאו נשים ממשפחות גרים (רבקה וחנה); מטביוב מכפר-תבור נשא, לאחר שהתאלמן, אשה שנייה ממשפחת סזונוב; משה סזונוב התחתן במטולה עם רבקה גרודניאנסקי (אבידן). דוברובין, לדוגמה, השיא לבנותיו אברכים מטבריה, ולא מבני בית-גן שבה ישב. אך גם בנקודה זו יש צדדים לחיוב. ברבות השנים נישאו רוב צאצאי הגרים, בעיקר בני הדור השלישי ואילך, עם יהודים שאינם גרים. מעשהו של דוברובין, יותר משבא בשל יחסיו עם שכניו בבית-גן, היה בו משום אדיקות יתרה בדת, והוא הדין למקרים דומים. גם השאיפה להינשא ליהודים שאינם גרים, שהוזכרה כמאפיין לדבקותם של הגרים ביהדות — שאיפה שאמנם נתגשמה במרוצת הזמן — מעידה על תהליכי הקליטה. אכן, בתחום זה בולטים בבירור הבדלי הדורות.¹⁷³

166 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תה.

167 שרה צ'זיק, ברוך בנתיבותיו, תל-אביב 1965, עמ' 14, 91; קוסטיצקי, עמ' תיא, וכן עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 160.

168 עדותם בע"פ של מרים דוד קורקין, גבריאל רזנבלט, שמואל יצחקי ושושנה פייגין.

169 עדותם של דוד גולדמן, שמואל שולמן, מרים ברנשטיין-כהן, צבי לבנה, ב"צ מיכאלי, פרופ' יהודה סלוצקי וד"ר פנחס נאמן. ב"צ מיכאלי מדגיש במיוחד את היחס הלבבי של פו ע ל י העלייה השנייה, במיוחד אצל אלה שעלו מערבות הדין, אל משפחות הגרים. וראה עוד י יחלביץ, 'על הגרים', מתוך: זכרונות ורשמים על איש העלייה השנייה, עמ' 157-159.

170 א"מ תריומן, נחשוני החולה — תולדות יסוד המעלה ומייסדיה, ליובל השבעים, ירושלים תשל"ח, עמ' 73-75.

171 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 191.

172 שם, עמ' 147; לבנה (לעיל, הערה 25).

173 בעיקר על-פי עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון; ד' גולדמן, כפר-תבור (לעיל, הערה 154); מנחם בן-אריה (לעיל, הערה 18). מטעמים אישיים לא ננקבו כשמות בני הגרים שאנשי המושבות סרבו להתחתן בהם. בערויות בעל-פה נמסרו הללו.

(ד) חיי הציבור. ביפו היתה, כאמור, 'עדת גרים' נפרדת. בחדרה התקשו הגרים להיקלט בחיי הציבור, ולא בכדי לא נשאר מהם איש במושבה. לעומת זאת הגיעו הגרים בשנים שאחר-כך לפעילות בחיי הציבור. יצחק קורקין היה השומר הראשון בבית-גן וממארגני השמירה; בנימין יצחקי היה 'מוכתר' יבנאל שנים רבות; אליהו (אליק) קורקין היה מוכתר סג'רה; שולמית קורקין היתה בין הפעילות בארגוני הנשים ביבנאל ובכחירות ל'אסיפת הנבחרים' הראשונה. באסיפות איכרי המושבות נטלו הגרים בני הדורות הראשונים חלק פעיל, ברוסית, ובניהם — בעברית.¹⁷⁴ צבי לבנה מתאר את ההתכנסויות החברתיות הבלתי-פורמאליות, של איכרים ופועלים, בביתם של אברהם ואליהו קורקין, בערבי החורף בעיקר. על הסיפורים והווי האירוח מספר, כאמור, גם קוסטיצקי.¹⁷⁵

השתלבותם של הגרים במאמץ הביטחוני, בתקופת היישוב ולאחר הקמת המדינה, משמשת הוכחה חותכת לקליטתם בחברה היהודית כשוויים בחלוף השנים. ראובקה קורקין, חבר 'השומר', השתתף ב'מאורע מרחביה' — הקרב עם הערבים בשדות מרחביה ב-1901, משניסו הללו לקצור בשדות לא-להם. יחד עם יגאל ושומרים אחרים ישב בכלא נצרת.¹⁷⁶ אברהם אביגדורוב, בנם של רחל (קורקין) וגד אביגדורוב (חבר 'השומר'), נעטר ב'עיטור הגבורה' על עצירת שיירת-נשק ערבית ליד קריית-מוצקין במלחמת-העצמאות. מנחם קורקין, נכדו של אברהם, יצא עם הכ"ג בסירה 'ארי-הים' לסוריה ועקבותיו נעלמו אתם. רפאל כהן (בן דבורה קורקין) נפל בקרב על לוביה שבגליל במלחמת-העצמאות. הללו, וכן אחרים שנודעו פחות, מעידים על כך ששאיפתו של אברהם קורקין; מחוללה של תנועת הגרות בפלך אסטראכאן, נתקיימה: נכדיו וניניו באו בכרית עם בני ישראל.¹⁷⁷

174 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 479.

175 צבי לבנה בעדותו בע"פ: קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תה.

176 ראה בן-צבי (לעיל, הערה 161); וכן מרדכי יגאל, עלי אוכף, תל-אביב תשט"ו, עמ' 62-75.

177 צבי לבנה (לעיל, הערה 25).